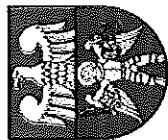

Strategia Zrównoważonego Rozwoju Turystyki Powiatu Wołomińskiego na lata 2012-2020

Część I. Raport z diagnozy potencjału turystycznego

Wołomin, Marzec 2012

Spis treści		
1. Wprowadzenie	5	71
1.1. Cele strategii	5	78
1.2. Struktura dokumentu	5	97
1.3. Metodologia	6	101
1.4. Metodologia zbierania danych	7	101
2. Uwarunkowania rozwoju turystyki w powiecie	8	102
2.1. Struktura i dynamika ruchu turystycznego w województwie mazowieckim na tle kraju, Europy i świata	8	103
2.2. Uwarunkowania zewnętrzne rozwoju turystyki w powiecie w świetle dokumentów planistycznych, ponadpowiatowych	11	104
2.3. Uwarunkowania wewnętrzne rozwoju turystyki w powiecie wołomińskim	27	106
2.3.1. Uwagi ogólne	27	109
2.7.2. Uwarunkowania wynikające ze strategii rozwoju samorządów lokalnych	29	114
3. Audyt turystyczny	40	115
3.1. Charakterystyka badanego obszaru	41	116
3.1.1. Warunki naturalne	42	117
3.1.2. Wody	44	118
3.1.3. Flora i fauna	46	118
3.1.4. Lasy	48	120
3.1.5. Klimat	50	128
3.1.6. Obszary chronione	51	
3.1.6.1. Rezerwat przyrody	52	
3.1.6.2. Park Krajobrazowy	57	
3.1.6.3. Obszary Natura 2000	58	
3.1.6.4. Warszawski obszar chronionego krajobrazu	67	
3.1.6.5. Pomniki przyrody	69	
3.1.6.6. Użytki ekologiczne	69	
3.2. Walory kulturowe	70	
3.2.1. Z dziejów obszaru objętego projektem		
3.2.2. Zabytki powiatu		
3.2.3. Życie kulturalne		
3.3. Dostępność komunikacyjna		
3.3.1. Komunikacja kolejowa		
3.3.2. Dostępność w komunikacji drogowej		
3.4. Stan zagospodarowania przestrzeni turystycznej		
3.4.1. Baza noclegowa		
3.4.2. Baza gastronomiczna		
3.4.3. Infrastruktura paraturystyczna		
3.4.4. Infrastruktura społeczna		
3.5. Analiza interesariuszy rynku		
3.5.1. Samorząd lokalny		
3.5.2. Organizacja pozarządowe		
3.5.3. Branża turystyczna		
3.6. Działalność informacyjna i promocyjna		
4. Analiza SWOT		
Wykaz tabel		

1. WPROWADZENIE

„Strategia Zrównoważonego Rozwoju Turystyki Powiatu Wołomińskiego na lata 2012-2020” jest dokumentem planistycznym, którego głównym celem jest podniesienie znaczenia obszaru powiatu, jako atrakcyjnego obszaru recepcji turystycznej oraz osiągnięcie przewagi konkurencyjnej.

Strategia jest długofalowym scenariuszem działań pozwalającym na wdrożenie zaproponowanej koncepcji rozwoju gospodarki turystycznej.

1.1. CELE STRATEGII

Najważniejszym celem realizacji Strategii jest rozwój gospodarczy i społeczny powiatu wołomińskiego poprzez zwiększenie roli turystyki, jako źródła dochodów mieszkańców. Jego osiągnięcie wymaga zaktywizowania lokalnej społeczności do podjęcia wspólnych, spójnych działań na rzecz rozwoju turystyki.

Powiat Wołomiński charakteryzuje się znaczną unikalnością, nie tylko z uwagi na bogate dziedzictwo kulturowe i bogactwo naturalne, ale i bliskość Warszawy. Strategia pokazuje więc, w jaki sposób efektywnie wykorzystywać anuty obszaru i przyciągać coraz większą liczbę turystów, a jednocześnie wyeliminować jego słabe strony i uniknąć zagrożeń. Może być też doskonałym źródłem informacji dla potencjalnych inwestorów planujących swoje przedsięwzięcia w branży turystycznej.

1.2. STRUKTURA DOKUMENTU

Punktem wyjścia do opracowania Strategii jest interdyscyplinarność turystyki, czyli jej wielopłaszczyznowe powiązania z wieloma innymi dziedzinami życia społecznego i gospodarczego. W związku z powyższym struktura dokumentu opiera się na 5 obszarach priorytetowych: produkcji turystycznym, zasobach ludzkich, wsparciu marketingowym, przestrzeni turystycznej i wsparciu instytucjonalnym, co jest komplementarne z założeniami rozwoju turystyki w Polsce wynikającymi ze Strategii rozwoju turystyki dla Polski na lata 2007-2013.

Dokument zasadniczo składa się z części:

Analitycznej – zawierającej audyt turystyczny, czyli diagnozę stanu obecnego obszaru projektowego w zakresie posiadanych walorów turystycznych, stanu zago-

spodarowania, działań podejmowanych na rzecz rozwoju turystyki w kontekście przestrzeni turystycznej, aktywności marketingowej, a także potencjału zasobów ludzkich oraz interesariuszy rynku turystycznego powiatu, dokonana w korelacji z pięcioma obszarami priorytetowymi.

Strategicznej – w której przedstawiono koncepcję rozwoju turystyki, czyli wizji turystycznej oraz drzewa celów, których osiągnięcie doprowadzi do realizacji wizji.

Wdrożeniowej – harmonogramu działań, określeniu wskaźników oraz metody realizacji i identyfikacji wybranych źródeł finansowania.

1.3. METODOLOGIA

Proces tworzenia Strategii został oparty w całości o zasadę partycypacyjno-eksperską. Przyjęta metoda prac zakłada pracę konsultantów i ekspertów oraz współpracę ze społecznością lokalną na każdym etapie opracowywania dokumentu.

W trakcie opracowywania dokumentu odbyły się seminaria warsztatowe, w których uczestniczyli przedstawiciele samorządów lokalnych, organizacji pozarządowych i przedsiębiorców, podczas których przedstawiono opracowaną analizę SWOT oraz wspólnie z uczestnikami wypracowano założenia koncepcyjne.

Zastosowanie takiej metodyki działania przy opracowaniu dokumentu strategicznego eliminuje na etapie przeprowadzania analizy możliwość popełnienia błędów oraz gwarantuje wysoki stopień wiarygodności i dokładności pozyskanych danych, a na etapie przygotowawczym pozwala na stworzenie koncepcji zgodnej z oczekiwaniami podmiotów i osób, które będą ją wdrażały. Raport z diagnozy oraz robocza wersja części strategicznej i wdrożeniowej zostały umieszczone w Internecie na stronie www.powiat-wołomiński.pl. Umożliwiło to zainteresowanym wyrażanie uwag i opinii, przeanalizowanych i uwzględnionych przez autorów opracowania.

Niniejszy dokument jest efektem konsultacji społecznych i uwzględnia wszelkie zgłoszone uwagi.

1.4. METODOLOGIA ZBIERANIA DANYCH

W procesie zbierania danych wykorzystane zostały dwa podstawowe rodzaje źródeł informacji:

- A) Źródła wtórne, czyli dostępne opracowania i dokumenty.
- Opracowania Głównego Urzędu Statystycznego, Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego w Warszawie, Instytutu Badań nad Gospodarką Rynkową, Instytutu Turystyki, Polskiej Organizacji Turystycznej.
  - Foldery, ulotki, publikacje promocyjno-informacyjne, monografie, albumy.
  - Strony internetowe (powiatowe, gminne).

B) Źródła pierwotne, czyli dane uzyskane w odpowiednio zaprogramowanym procesie badawczym dotyczącym zarówno cech jakościowych, jak i ilościowych.

W procesie badań pierwotnych wykorzystane zostały następujące metody badawcze:

- Badanie obserwacyjne, tzw. wizja lokalna - w tym ocena wybranych walorów turystycznych, elementów infrastruktury, ze szczególnym uwzględnieniem infrastruktury turystycznej.
- Badanie ankietowe mailingowe – ankiety zostały wysłane do władz samorządowych (starostwo powiatowe, urzędy miast i gmin), przedstawicieli branży turystycznej i organizacji pozarządowych działających na rzecz rozwoju turystyki. Miały na celu określenie potencjału turystycznego i stopnia przygotowania do rozwoju turystyki.
- Konsultacje eksperckie – wywiady osobiste pogłębione z wybranymi podmiotami działającymi na rzecz rozwoju lokalnego.

Przedstawiony proces badawczy pozwolił na zebranie kompletnych i aktualnych danych oraz informacji dotyczących zasobów przyrodniczo-kulturowych oraz potencjałów społeczno-gospodarczych i organizacyjnych powiatu wołomińskiego.

2. UWARUNKOWANIA ROZWOJU TURYSTYKI W POWIECIE

Istotnym elementem planowania rozwoju turystyki na poziomie lokalnym jest analiza otoczenia zewnętrznego oraz zastanych wewnętrznych uwarunkowań społeczno-ekonomicznych. Ten rozdział opracowania zawiera informacje o rynku turystycznym, uwarunkowaniach zewnętrznych zawartych w dokumentach planistycznych wyższego szczebla administracji publicznej. Przedstawiono także analizę strategicznych dokumentów kierujących rozwój powiatu oraz wchodzących w jego skład gmin.

2.1. STRUKTURA I DYNAMIKA RUCHU TURYSTYCZNEGO W WOJEWÓDZTWIE MAZOWIECKIM NA TLE KRAJU, EUROPY I ŚWIATA

Analizy Światowej Organizacji Turystyki (WTO 2010) pokazują, że dynamika wzrostu ruchu turystycznego na świecie i wpływy z turystyki zmalały w latach 2009-2010 w wyniku światowego kryzysu gospodarczego. Liczba przyjazdów turystów zagranicznych do Polski wyniosła w roku 2009 około 12 milionów i spadła o kilka milionów w stosunku do lat poprzednich. Dopiero od roku 2010 notuje się tendencję wzrostową, jednak z uwagi na niestabilną sytuację ekonomiczną nie należy spodziewać się trwałego utrzymania tej tendencji.

Jednak w dłuższej perspektywie czasowej (do roku 2020), ta sama instytucja prognozuje wzrost liczby podróży turystycznych na świecie i wzrost wpływów w turystyce. Kraje Europy Środkowo-Wschodniej mają odnotować jeden z większych w skali świata wzrostów liczby przyjazdów.

Instytut Turystyki (2010) prognozuje wzrost liczby przyjazdów turystów zagranicznych do Polski w latach 2011-2015 do wielkości około 14,6 mln w roku 2015. W roku 2010 nastąpił wzrost przyjazdów turystów zagranicznych o ok. 4,9% w stosunku do roku 2009 oraz wzrost przychodów z turystyki o ok. 9,3%.

Główne cele przyjazdu do Polski turystów zagranicznych w roku 2010 (dane j.w.) to interesy (3,1 mln wizyt, w tym segmente notuje się spadek), wypoczynek i turystyka (2,8 mln również z niewielkim spadkiem) oraz odwiedzić rodziny i znajomych ok. 1,3 mln. Rośnie liczba przyjazdów w celu zakupów oraz tranzytu i innych celach. Średnia długość pobytu turystów zagranicznych maleje i w roku 2010 wyniosła 3,9 dnia. Prawie 80% przyjazdów jest organizowanych indywidualnie.

Jednocześnie prognozy dotyczące ruchu krajowego zakładają stały i powolny wzrost liczby podróży krótkoterminowych i długoterminowych do odpowiednio ok. 20 mln i 16 mln podróży rocznie w roku 2015. Są to głównie wyjazdy w celach turystyczno-wypoczynkowych oraz odwiedzin u krewnych i rodziny.

Ponad 80% turystów podróżuje samodzielnie, a w przypadku wyjazdów krótkich nawet prawie 90%. Ponad 70% wyjazdów jest realizowanych samochodami osobowymi, 13% pociągami (dane Instytutu Turystyki, 2010).

Oznacza to, że w skali kraju prognozuje się, że popyt na usługi turystyczne będzie powoli rósł w przypadku turystów zagranicznych, a będzie mniej więcej stały w przypadku turystyki krajowej.

Podczas podróży na 5 i więcej dni, spośród głównych rodzajów turystycznych obszarów kraju Polacy najczęściej odwiedzają tereny nadmorskie; w 2010 roku odsetek wyjeżdżających nad morze był podobny jak rok wcześniej (na 2-4 dni częściej niż nad morze Polacy jeżdżą w góry i nad jeziora). W 2010 roku jedna piąta uczestników wyjazdów długookresowych i prawie dwie piąte krótkookresowych odwiedziła miasto.

W 2010 roku zwiększył się odsetek uczestników krajowych wyjazdów na pięć i więcej dni odwiedzających tereny wiejskie położone poza głównymi turystycznymi regionami kraju, zaś zmniejszył się odsetek odwiedzających takie tereny na 2-4 dni.

Według danych statystycznych („Województwo Mazowieckie 2010: subregionalny, gminy, powiaty, GUS, Warszawa 2010”), z noclegów w bazie zbiorowego zakwaterowania w województwie mazowieckim w roku 2009 korzystało 2,8 miliona turystów, z czego 0,8 miliona turystów zagranicznych oraz 2 miliony turystów krajowych. W przypadku turystów krajowych daje to pierwsze miejsce w Polsce z około 13% udziałem w rynku, a w przypadku turystów zagranicznych daje to drugie miejsce w Polsce (niewiele większa liczba turystów odwiedziła województwo małopolskie) i około 20% udział w rynku turystyki przyjazdowej.

Liczba ta w większości generowana jest przez Warszawę i jej ofertę turystyczną, szczególnie turystyki biznesowej i kulturalnej, jak również funkcję obsługi międzynarodowego ruchu lotniczego przez lotnisko Okęcie.

Jednak dane te są niepełne i nie obejmują m.in. osób korzystających z noclegów u rodziny i znajomych, kwater agroturystycznych, domków letniskowych itp.

Według badań Instytutu Turystyki liczba odwiedzin województwa mazowieckiego przez turystów zagranicznych w roku 2009 wynosi 2 miliony, co daje pierwsze miejsce w Polsce. Badania Instytutu Turystyki (2010) szacują liczbę turystów krajowych w województwie mazowieckim na 3,9 miliona, z czego 1,4 miliona turystów na pobytach długookresowych (<5 dni) oraz 2,5 miliona turystów na pobytach krótkookresowych (<4 dni). Daje to województwu pierwsze miejsce w Polsce dla wyjazdów krótkich oraz trzecie (po województwach nadmorskich) w przypadku wyjazdów dłuższych. Podobnie jak w poprzednim przypadku, jest to związane z funkcją stołeczną i komunikacyjną Warszawy oraz jej ofertą kulturalną, jak również wyjazdami weekendowymi mieszkańców aglomeracji warszawskiej na teren województwa mazowieckiego. W przypadku podróży (wyjazdów) typowo turystycznych pozycja województwa nie jest już tak wysoka i szacuje się liczbę typowo turystycznych wyjazdów krótkookresowych do województwa mazowieckiego na 0,5 mln a długookresowych na jedynie 0,3 miliona rocznie (IT, 2010). Stawia to województwo za liderami (tj. województwami pomorskim, zachodniopomorskim, warmińsko-mazurskim, dolnośląskim, małopolskim i podkarpackim), lecz przed np. województwami: podlaskim, lubelskim, świętokrzyskim czy łódzkim. Dynamika ruchu pasażerskiego na lotnisku w Okęciu rośnie wolniej niż na lotniskach regionalnych (o 5% w roku 2010 w stosunku do np. 21% wzrostu we Wrocławiu i 17% w Gdańsku oraz 7% w Bałicach).

Przy powoli rosnącym ruchu zagranicznym, dynamicznie zwiększającej się konkurencji ze strony innych województw oraz dość stałym popycie krajowym, szansę na zwiększenie ruchu turystycznego dla województwa mazowieckiego upatrywać można w:

- Rozwoju atrakcyjnych produktów turystyki miejskiej i kulturowej, wykorzystujących stołeczny i kulturowy potencjał Warszawy oraz okolic;
- Rozwój oferty turystyki aktywnej, wypoczynkowej i agroturystyki na terenach wiejskich regionu poza typowymi obszarami penetracji turystycznej;

- Rozwoju oferty turystycznej w formie krótkich (weekendowych) wyjazdów, w celu wypoczynku, aktywnego spędzania czasu i zwiedzania miejscowości na terenie województwa mazowieckiego.

2.2. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE ROZWOJU TURYSTYKI W POWIECIE W ŚWIETLE DOKUMENTÓW PLANISTYCZNYCH PONADPOWIATOWYCH

Kierunki rozwoju turystyki do 2015 roku¹

Dokument przedstawia misję rozwoju turystyki w Polsce, zawierającą trzy generalne wartości:

- Turystyka będzie rozwijana, jako dziedzina synergiczna w stosunku do innych, ważnych z punktu widzenia rozwoju kraju celów, przyczyniająca się do tworzenia istotnej części dochodu narodowego, budowania pozytywnego obrazu Polski wśród mieszkańców naszego kraju oraz wzmacniania wizerunku Polski w świecie.
- Turystyka będzie dziedzina eksponującą i wykorzystującą w sposób efektywny, a równocześnie respektującą zasady rozwoju zrównoważonego cenne potencjały kraju, w szczególności dziedzictwo kultury i tradycji oraz bogactwo przyrody;
- Polska będzie kierunkiem atrakcyjnym turystycznie dla turystów krajowych i zagranicznych, ze skutecznie funkcjonującym przemysłem turystycznym oraz nowoczesnymi, konkurencyjnymi i wysokiej jakości produktami i usługami turystycznymi.

Celem nadrzędnym jest tworzenie warunków prawnych, instytucjonalnych, finansowych i kadrowych rozwoju turystyki, sprzyjających rozwojowi społeczno - gospodarczemu Polski oraz podniesienie konkurencyjności regionów i kraju, przy jednoczesnym zachowaniu walorów kulturowych i przyrodniczych.

Natomiast do wiodących celów rozwoju turystyki zalicza się:

- a) Wzrost znaczenia ekonomicznego turystyki w rozwoju gospodarczym kraju;
- b) Wzrost jakości środowiska i życia mieszkańców;
- c) Współpraca oraz integracja na rzecz turystyki i jej otoczenia w wymiarze społecznym, przestrzennym i ekonomicznym.

¹ Dokument przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 26 września 2008r.

Zadania rekomendowane wszystkim podmiotom działającym na rzecz rozwoju turystyki obejmują:

1) Obszar priorytetowy 1 - *Produkt turystyczny o wysokiej konkurencyjności.*

W zakresie produktu turystycznego rekomendowane są działania na rzecz kształtowania innowacyjnych i konkurencyjnych produktów odpowiadających wymogom zrównoważonego rozwoju, stymulowania wielopodmiotowej współpracy – także w układzie międzyregionalnym – na rzecz integrowania oferty turystycznej, wspierania typów turystyki o największych szansach rozwoju ze względu na uwarunkowania rynkowe i posiadane atuty oraz działań mających na celu wdrażanie i upowszechnianie nowoczesnych rozwiązań jakościowych. Podstawa dla realizacji działań zawierających się w niniejszym priorytecie jest stałe monitorowanie potrzeb odbiorców, trendów rynkowych, ocena pozycji konkurencyjnej oraz dostosowywanie oferty do ewoluujących uwarunkowań. Do celów operacyjnych produktów turystycznych;

- I.1. Kreowanie i rozwój konkurencyjnych produktów turystycznych;
- I.2. Rozwój Infrastruktury turystycznej;
- I.3. Integracja produktów i oferty turystycznej regionów;
- I.4. Rozwój przedsiębiorczości i działalności organizacji w dziedzinie turystyki;
- I.5. Rozwój wiodących typów turystyki.

2) Obszar priorytetowy 2 - *Rozwój zasobów ludzkich na rzecz rozwoju turystyki.* W kontekście rozwoju turystyki należy wziąć pod uwagę dwie zgeneralizowane grupy zasobów ludzkich, które można określić mianem:

- kreatora oferty turystycznej,
- odbiorcy oferty turystycznej.

W przypadku pierwszej grupy chodzi o kształtowanie kompetencji pozwalających na tworzenie innowacyjnych i konkurencyjnych produktów turystycznych oraz właściwą obsługę klientów. W przypadku drugiej grupy ważne jest kształtowanie odpowiednich postaw i nawyków związanych ze spędzaniem wolnego czasu, tworzeniem popytu na wartościową ofertę turystyczną, sprzyjającą regeneracji fizycznej i psychicznej, rozwijającą horyzonty myślowe.

W zakresie rozwoju zasobów ludzkich rekomendowane są działania ukierunkowane na przygotowanie profesjonalnych kadr turystyki, podnoszenie kwalifikacji kadr zarządzających oraz personelu operacyjnego, wprowadzenie systemu kwalifika-

cji zawodowych, a także kształcenie kadr społecznych. Równie ważnym zagadnieniem jest przygotowanie kadr dla obsługi ruchu turystycznego jest prowadzenie szerokiej edukacji odbiorców usług turystycznych w celu zwiększania zainteresowania aktywnymi formami spędzania wolnego czasu oraz świadomego i odpowiedzialnego korzystania z zasobów kulturowych i środowiskowych.

Do celów operacyjnych obszaru 2 należy:

- II.1. Przygotowanie kadr operacyjnych gospodarki turystycznej;
- II.2. Rozwój edukacji turystycznej i turystyki społecznej;
- II.3. Monitorowanie potrzeb branży turystycznej w zakresie kadr zawodowych;

3) Obszar priorytetowy 3 - *Wsparcie marketingowe.*

W zakresie marketingu rekomendowane są działania ukierunkowane na stworzenie spójnego systemu promocji wykorzystującego możliwości prowadzenia wspólnej promocji na szczeblu Unii Europejskiej oraz wypracowanie zintegrowanego systemu działań marketingowych, jako czynnika warunkującego zwiększenie liczby turystów zagranicznych i krajowych, usprawnienie systemu informacji turystycznej, a także wspieranie rozwoju badań w obszarze turystyki.

Do celów operacyjnych obszaru 3 należy:

- III.1. Usprawnienie systemu informacji turystycznej;
- III.2. Zwiększenie efektywności działań marketingowych w turystyce, zwiąszcza promocji.

4) Obszar priorytetowy 4 - *Kształtowanie przestrzeni turystycznej.*

Przestrzeń należy do podstawowych wyznaczników atrakcyjności turystycznej, a równocześnie jest wartością w silny sposób zagrożoną przez rozwój gospodarki turystycznej. Realizacja priorytetu nakierowana jest na kształtowanie przestrzeni turystycznej w zgodzie z zasadami ochrony środowiska, zwiększania możliwości absorpcji turystów na obszarach atrakcyjnych turystycznie poprzez remont lub przebudowę i rozwój odpowiedniej infrastruktury, zwiększania dostępności komunikacyjnej regionów turystycznych.

Do celów operacyjnych obszaru 4 należy:

- IV.1. Kształtowanie rozwoju turystyki w sposób zachowujący i podnoszący wartość przestrzeni.
- IV.2. Zwiększenie dostępności turystycznej do regionów przez rozwój transportu.

Marketingowa strategia Polski w sektorze turystyki na lata 2008-2015²

Dokument ten określa kierunki działania Polskiej Organizacji Turystycznej na najbliższe lata, a tym samym wskazuje kluczowe obszary aktywności marketingowej POT oraz możliwości osiągnięcia wsparcia (w tym finansowego) i efektów synergii przez inicjatywy regionalne w tym zakresie. Posiadanie konkurencyjnych produktów turystycznych o wysokiej jakości znajduje się na poziomie misji strategicznej. Dla poziomu lokalnego istotny jest cel operacyjny: „Rozszerzenie atrakcyjnego wizerunku produktów turystycznych poprzez działania marketingowe”. W ramach tego celu operacyjnego przewiduje się następujące zadania:

- Konsolidację i profesjonalizację promocji oraz komercjalizację (produktów turystycznych) poprzez opracowanie projektów konsorcjów produktowych wraz z systemami identyfikacji i tworzenie warunków do jej realizacji, wsparcie promocyjne powstałych produktów sieciowych, szkolenia i prezentacje dobrych praktyk;
- Budowanie systemu rekomendacji usług, obiektów i atrakcji poprzez certyfikację produktów regionalnych i lokalnych, inicjowanie tworzenia regionalnych i krajowych systemów rekomendacyjnych oraz promocję istniejących, szkolenia i podróże studyjne promujące dobre praktyki.

W pozostających działaniach i priorytetach, takich jak np. promocja, informacja turystyczna oraz transfer wiedzy również odnaleźć można elementy wspierające rozwój produktów turystycznych.

POT podkreśla również w tej strategii wiodącą rolę lokalnych i regionalnych organizacji turystycznych w procesie rozwoju produktów turystycznych, które określa, jako strategicznych partnerów POT w tym zakresie, pozostawiając sobie rolę stymulującą i wspierającą kreowanie produktów turystycznych w regionach i miejscowościach. W szczególności wskazuje się następujące grupy zadań, w ramach których POT wspierać będzie ROT-y i LOT-y:

- Inspirowanie tworzenia i rozwoju markowych i niszowych produktów turystycznych;
- Certyfikację i poszerzanie banku produktów turystycznych o znaczeniu krajowym, regionalnym i lokalnym;

² Dokument przyjęty przez Radę Polskiej Organizacji Turystycznej w dniu 16.10.2008 roku

- Wspieranie rozwoju produktów poprzez transfer wiedzy;
  - Dbałość o jakość produktu turystycznego poprzez wspieranie tworzenia systemu rekomendacji usług, obiektów i atrakcji;
  - Stymulowanie tworzenia ponadregionalnych konsorcjów produktowych, powiązanych produktów programowo i marketingowo, a także ich standaryzacji.
- Jako podstawowe zagrożenia i ryzyka dla realizacji założonej strategii wskazano między innymi:
- Niewystarczające umieszczenie turystyki w planach i programach samorządów, co uniemożliwi przygotowanie właściwego produktu turystycznego;
  - Niewystarczający rozwój systemów kontrolujących jakość oraz rekomendacji usług, atrakcji turystycznych i obiektów, co stanowić może barierę dla popytu;
  - Niewystarczającą aktywność regionalną pod względem budowy nowych produktów.

Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego do roku 2020³ (aktualizacja)

Na podstawie zaktualizowanej diagnozy oraz oceny dotychczasowych efektów realizacji Strategii, analizy SWOT, a także określonych w planie zagospodarowania przestrzennego celów i kierunków rozwoju województwa mazowieckiego, przy jednoczesnym uwzględnieniu przesłanek wynikających z rządowych dokumentów powstałych w ramach Narodowych Strategicznych Ram Odniesienia 2007-2013 oraz kierując się inspiracjami wynikającymi ze „Strategii Lizbońskiej” – przyjęto układ celów rozwoju województwa mazowieckiego, które stanowią aktualizację celów zapisanych w uchwalonej w 2001 roku Strategii Rozwoju Województwa.

Celem nadrzędnym województwa mazowieckiego jest wzrost konkurencyjności gospodarki i równoważenie rozwoju w regionie, jako podstawa poprawy jakości życia mieszkańców.

Strategia wyznacza następujące cele strategiczne:

- Budowa społeczeństwa informacyjnego i poprawa jakości życia mieszkańców województwa;
- Zwiększenie konkurencyjności regionu w układzie międzynarodowym;

³ Uchwalona 29 maja 2006 roku przez Sejmik Województwa Mazowieckiego

- Poprawa spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej regionu w warunkach zrównoważonego rozwoju.

Cele pośrednie to:

- Rozwój kapitału społecznego;
- Wzrost innowacyjności i konkurencyjności gospodarki regionu;
- Stymulowanie rozwoju funkcji metropolitalnych Warszawy;
- Aktywizacja i modernizacja obszarów pozametropolitalnych;
- Rozwój społeczeństwa obywatelskiego oraz kształtowanie wizerunku regionu.

W ramach realizacji tego ostatniego celu wśród kierunków działań są przewidziane działania związane z promocją i zwiększaniem atrakcyjności turystycznej i rekreacyjnej Regionu w oparciu o walory środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego wraz z kreowaniem i promocją produktu Regionu.

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Mazowieckiego⁴.

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa (przyjęty przez Sejmik Województwa Mazowieckiego w dniu 7 czerwca 2004 r.) uzupełnia i uszczegóławia zapisy Strategii przekładając je na konkretne rozwiązania przestrzenne.

W Planie przyjęto, że zrównoważoną strukturę funkcjonalno-przestrzenną Mazowsza będą tworzyć główne ośrodki osadnicze, jako elementy węzłowe, z siecią powiązań infrastrukturalnych kształtujących potencjalne pasma rozwoju oraz przestrzenie otwarte o różnych funkcjach uwarunkowanych bezpośrednio cechami środowiska przyrodniczego.

Kluczowymi elementami równoważenia rozwoju są aglomeracja warszawska i ośrodki subregionalne. Przeprowadzona analiza cech społeczno-gospodarczych i możliwości rozwoju regionu wskazuje na konieczność podziału funkcjonalnego obszaru województwa na następujące obszary:

- Aglomeracji warszawskiej o najwyższej koncentracji różnorodnych funkcji, gdzie podstawowym problemem jest budowanie ładu przestrzennego;
- Największych wpływów aglomeracji warszawskiej, posiadające szanse dalszego rozwoju;

⁴ Przyjęty uchwałą Sejmiku Województwa Mazowieckiego w dniu 7 czerwca 2004 r.

- O niskiej zdolności wykorzystania endogenicznych czynników rozwoju tj. obszar radomski, płocki, ostrołęcki, nadbużański i mławsko-żuromiński, na których zaobserwowano kumulowanie się negatywnych zjawisk w dotychczasowym rozwoju i małe możliwości samodzielnego ich przezwyciężenia.

Misją Planu jest tworzenie warunków do osiągnięcia spójności terytorialnej oraz trwałego i zrównoważonego rozwoju województwa mazowieckiego, poprawy warunków życia jego mieszkańców oraz do stałego zwiększania efektywności procesów gospodarczych i konkurencyjności Regionu. Równoważenie rozwoju i dążenie do zmian w strukturze obszarów problemowych ma być osiągnięte poprzez następujące cele:

- Zapewnienie większej spójności przestrzennej województwa i stwarzanie warunków do wyrównywania dysproporcji rozwojowych;
- Zapewnienie zrównoważonego i harmonijnego rozwoju województwa poprzez zachowanie właściwych relacji pomiędzy poszczególnymi systemami i elementami zagospodarowania przestrzennego;
- Zwiększenie konkurencyjności regionu i poprawę warunków życia.

Polityka wobec aglomeracji polega na wspieraniu restrukturyzacji funkcjonalnej, polegającej na kształtowaniu stref funkcjonalno-przestrzennych oraz stymulowaniu wzrostu funkcji metropolitalnych Warszawy. Strefa podstrefowa wymaga prowadzenia procesów urbanizacji oraz ograniczania obszarów konfliktowych pomiędzy zainwestowaniem technicznym a środowiskiem przyrodniczym i zabudową mieszkaniową. Szansą dla aglomeracji jest rozwój powiązań z Łodzią w celu stworzenia duopolu warszawsko-łódzkiego, będącego bardziej konkurencyjnym na arenie międzynarodowej.

W obszarze największych wpływów aglomeracji warszawskiej polityka przestrzenna polega na wspieraniu dotychczasowych kierunków rozwoju m.in. poprzez umacnianie ośrodków subregionalnych (koncentracja infrastruktury społecznej i ekonomicznej), rozwój systemu transportowego, specjalizację produkcji rolnej i rozwój turystyki. Ponadto wspierane są mechanizmy dyfuzji innowacji i postępu z aglomeracji warszawskiej. Działania samorządu województwa polegają głównie na wspieraniu wybranych inicjatyw samorządów lokalnych.

Wskazane w Planie pasma aktywności społecznej i gospodarczej oparto o systemy infrastruktury technicznej o znaczeniu międzynarodowym, krajowym i regionalnym. Procesy ich modernizacji i rozbudowy stanowią o kształtowaniu się pasm dynamicznych aktywności województwa opartych o paneuropejskie i ponadregionalne korytarze transportowe. Ich uzupełnieniem będą tzw. Wielka Obwodnica Mazowsza i Duża Obwodnica Warszawy.

Strategia rozwoju turystyki województwa mazowieckiego na lata 2007-2013⁵.

Dokument składa się z dwóch części: diagnostycznej i strategicznej. Diagnostyka obejmuje analizę ruchu turystycznego na świecie, w Europie i w Polsce, podstawowe trendy i tendencje, znaczenie Warszawy, jako stolicy kraju i regionu. Dokument zawiera analizę SWOT przeprowadzoną w pięciu obszarach: produkt turystyczny, zasoby ludzkie, wsparcie marketingowe, przestrzeń turystyczna oraz wsparcie instytucjonalne.

Podstawowe wnioski z przeprowadzonej diagnozy strategicznej są następujące:

- Ogromne dysproporcje między posiadanym potencjałem a jego wykorzystaniem dla rozwoju turystyki. Niski stopień wykorzystania walorów turystycznych;
- Mała ilość zintegrowanych produktów turystycznych zarówno produktów miejsca, jak i produktów liniowych i sieciowych opartych na unikalnych walorach naturalnych i antropogenicznych;
- Niewystarczająca integracja pomiędzy Warszawą a pozostałą częścią Mazowsza w zakresie oferty produktowej, jej promocji oraz sprzedaży;
- Niedostrzeżenie roli turystyki, jako stymulatora gospodarczego i społecznego rozwoju regionu, co skutkuje niewystarczającym wsparciem turystyki;

Diagnoza zawiera także wnioski szczegółowe. Są one następujące:

- Województwo mazowieckie cieszy się niezwykle dogodnym położeniem geograficznym zarówno w Polsce, jak i w Europie. Jednocześnie region charakteryzuje bardzo dobra (w porównaniu do innych regionów) dostępność komunikacyjna, szczególnie w kontekście transportu lotniczego oraz sieci powiązań kolejowych i drogowych, choć do słabości należy zaliczyć m.in. brak obwodnic, zły stan nawierzchni dróg oraz ograniczoną dostępność atrakcji turystycznych.

⁵ Przyjęty przez Sejmik Województwa Mazowieckiego Uchwałą Nr 52/08z dnia 31 marca 2008 r.

- Województwo mazowieckie w swych administracyjnych granicach posiada niezwykle bogate walory naturalne, szczególnie przyrodnicze i krajoobrazowe. Rastykalny wdzięk Mazowsza oraz naturalne krajobrazy stanowią najcenniejsze wartości regionu. Do najważniejszych zasobów naturalnych zaliczyć należy m.in.: Kampinoski Park Narodowy, Puszcze Białą i Puszcze Zieloną, rzeki (Wisła, Bug, Narew, Pilica, Omulew), jezioro Zegrzyńskie, obszary chronione przyrodniczo ujęte również w między-narodowych systemach ochrony przyrody, m.in. NATURA 2000.
- Mazowsze może się również poszczycić niezwyklejmi walorami antropogenicznymi. Bogata historia, perły dziedzictwa kulturowego rozsiane po całym regionie oraz placówki muzealne stanowią o znaczeniu województwa w skali kraju. Na terenie Mazowsza znajdują się: zabytkowe obiekty sakralne i świeckie oraz układy urbanistyczne, skanseny, muzea, galerie. Region jest również miejscem spotkań z folklorem oraz kulturą i sztuką ludową, można także uczestniczyć w widowiskach i inscenizacjach historycznych. Historia jest niezwykle istotnym rysem charakteru Mazowsza. Pod względem kulturowym dystans do innych regionów powiększa Warszawa, której konkurencję kulturową stanowią jedynie Kraków, Wrocław, Gdańsk oraz Poznań. W skali europejskiej warto zwrócić uwagę na Stare Miasto, które jako jedyny obiekt zrekonstruowany (nieoryginalny) znajduje się na liście UNESCO. Symboliczny kontekst miasta podniesionego z popiołów odgrywa duże znaczenie w aspekcie rozwoju turystyki i budowania produktu. Najbliższą stroną Mazowsza jest stan zagospodarowania turystycznego. Średnią poprawia znacznie Warszawa, gdzie zlokalizowana jest najliczniejsza baza noclegowa w Polsce oraz najbardziej zróżnicowana baza gastronomiczna (kuchnie całego świata), a także obiekty sportowe i rekreacyjne. Poza stolicą sytuacja jest zdecydowanie gorsza, choć w kontekście paraturystycznym należy podkreślić dynamiczny rozwój rowerowych szlaków i tras na terenie całego regionu.
- Do silnych stron Mazowsza należy zaliczyć fakt istnienia Regionalnej Organizacji Turystycznej oraz funkcjonujących na jego terenie lokalnych organizacji turystycznych, choć ich potencjał nie jest w pełni wykorzystany. Wpływają na to ograniczone zasoby finansowe i kadrowe, oraz braki organizacyjne.
- Do największych niewykorzystanych atutów turystycznych zaliczyć można potencjał do rozwoju agroturystyki i turystyki na obszarach wiejskich oraz warszawski potencjał do rozwoju turystyki biznesowej. Również Wisła w jej wymiarze przyrodni-

czym i kulturowym posiada olbrzymi potencjał do zagospodarowania. W kontekście produktów opartych na walorach kulturowych największym niewykorzystanym atutem całego Mazowsza jest Chopin.

- Do najsłabszych stron należy niedostateczna oferta turystyczna „wyprowadzająca” ruch turystyczny z Warszawy na Mazowsze.
- Niedostatki marketingowe najlepiej oddaje brak wizerunku i marki Mazowsza, a promocyjne brak zintegrowanego systemu informacji turystycznej, a także bardzo mała, w porównaniu do innych regionów, ilość materiałów promocyjnych i informacyjnych.
- Obecnie w związku z realizowanymi na Mazowszu projektami podejmowanych jest bardzo wiele działań w celu kreacji lokalnych i ponadlokalnych produktów turystycznych. Pozytywny aspekt tych inicjatyw polega przede wszystkim na integrowaniu lokalnych spoleczności wokół zidentyfikowanych walorów turystycznych. Często inicjatywy te integrują większe terytoria, co przekłada się na tworzenie pasmowych, liniowych, większych obszarowo produktów turystycznych.

Strategia zawiera także rekomendacje, istotne dla rozwoju turystyki. Przed Mazowszem stoją dwa podstawowe wyzwania:

- 1) Osiągnięcie pełnej spójności i doprowadzenie do integracji stolicy z pozostałymi subobszarami województwa poprzez stworzenie produktów turystycznych, wspólną promocję oraz współpracę instytucjonalną
- 2) Integracja Mazowsza z innymi regionami Polski, uwarunkowana z jednej strony faktem, iż obecne granice administracyjne województwa nie są spójne z granicami historycznymi regionu, a z drugiej potencjałem wynikającym z położenia geograficznego, predestynującego województwo do rozwoju turystyki w kontekście międzyregionalnym.

Na bazie przeprowadzonej diagnozy w Strategii sformulowano turystyczną wizję województwa mazowieckiego, która brzmi następująco:

„Dzięki położeniu w centrum Europy oraz funkcjom metropolitalnym Warszawy województwo mazowieckie odgrywa wiodącą rolę w recepcji ruchu turystycznego. Swoją przewagę konkurencyjną buduje na unikalnych prezentujących się walorach naturalnych kulturowych, a także na rustykalnym wdzięku postrzegany, jako symboliczna kwintesencja polskiego krajobrazu. Ważnym jego atutem jest Warszawa, nat-

ralnie generująca ruch turystyczny, który dzięki efektywnemu systemowi promocji i informacji, a także bogatej spakietowanej ofercie, jest dystrybuowany na cały Region.

Województwo mazowieckie jest obszarem, gdzie tradycja jest nowoczesna nowoczesność ma swoje źródła w przeszłości. Jest miejscem, gdzie kontrasty intrygują, inspirują, stanowiąc kamwę kreowania nowych wartości pozwalających odkrywać tajemnice Regionu jego mieszkańcom i przybyszom. Dualny charakter Regionu umożliwia spędzenie czasu w sposób ciekawy i niezapomniany, zarówno amatorom różnych form aktywnego wypoczynku w otoczeniu pięknej przyrody, jak miłośnikom polskiej historii i kultury, a także biznesmenom łączącym aktywność zawodową potrzebą realizacji pasji i pełnego wykorzystania czasu wolnego.

Województwo efektywnie wykorzystuje potencjał przyrodniczy i dziedzictwo kulturowe, oferując wysokiej jakości produkty turystyczne, skierowane do starannie wybranych segmentów rynku regionalnego, krajowego i zagranicznego. Przestrzeń turystyczna jest zarządzana zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju oraz oczekiwaniami potrzebami turystów i mieszkańców. Województwo pokryte jest siecią zintegrowanych, zagospodarowanych szlaków turystycznych, dających szerokie możliwości korzystania tak z uroków mazowieckich lasów, rzek i akwenów wodnych, jak i piękna krajobrazu kulturowego.

Turyści w Regionie czują się doceniani, spotykają się z życzliwością i serdecznością społeczności lokalnej, która - świadoma roli turystyki w rozwoju Regionu - aktywnie angażuje się w działalność turystyczną. Wysoko wykwalifikowane kadry obsługi ruchu turystycznego gwarantują wysoki poziom satysfakcji i zadowolenia turystów, stanowiąc jednocześnie wizytówkę województwa, jako obszaru recepcji turystycznej.

Dzięki unikalnej i atrakcyjnej ofercie produktowej, wysokie jakości usług, efektywnej promocji, zorganizowanej przestrzeni turystycznej i silnym partnerom turystyka jest kluczową gałęzią społecznego i gospodarczego rozwoju Regionu.

Województwo mazowieckie to nowoczesna, otwarta przestrzeń zwrócona ku przyszłości, której realizują się nowe idee, pomysły, rozwijają się talenty, gdzie innowacja kreacja są szczególnymi wartościami, wyznaczającymi nową jakość gospodarki turystycznej”.

Turystyczna misja województwa mazowieckiego, natomiast wskazuje, że:

„Chcemy być nowoczesną europejską przestrzenią turystyczną, otwartą na ludzi, ich różnicowane potrzeby i nowe idee. Korzystamy z dziedzictwa regionalnego i nowoczesnych form jego eksponowania, przekształcając walory w unikalną ofertę turystyczną.

Chcemy być również miejscem, gdzie toczy się dialog przeszłości z przyszłością, wschodu z zachodem, natury z cywilizacją. Miejscem dialogu ludzi, kultur i religii.

Stale wzbogacamy ofertę aktywnego wypoczynku w mieście i na łonie natury, umożliwiając spotkania z przyrodą. Wykorzystujemy w różnicowany sposób walory kulturowe, budując ofertę skierowaną do miłośników historii i kultury. Uczymy dzieci i młodzież kochać nasz Region, jednocześnie rozpalając w nich zamiętanie do podróżowania. Przyciągamy biznesmenów z jednej strony nowoczesną infrastrukturą, a z drugiej bogatym wachlarzem możliwości spędzania czasu wolnego. Naszym mieszkańcom snarżamy doskonałe warunki życia i atrakcyjne możliwości wypoczynku.

Staramy się możliwie szeroko dywersyfikować ofertę, przedstawiając na rynku sprofilowane, profesjonalne pakiety turystyczne. Chcemy wykorzystywać potencjał tkwiący w całym Regionie, wykorzystywać Warszawę i ruch turystyczny, który ona naturalnie generuje, efektywnie zachęcając przyjeżdżające do niej osoby do poznawania województwa.

Pragniemy, aby Region mazowiecki stał się europejskim centrum spotkań, oferującym kompleksową infrastrukturę, wysokiej jakości produkty i usługi, niepowtarzalną atmosferę życzliwości i gościnności, czyli unikalną ofertę turystyczną. Możemy to osiągnąć dzięki wysoko wykwalifikowanej kadry, wielopłaszczyznowej współpracy oraz doskonałej promocji województwa na polskim i europejskim rynku turystycznym”.

Osiągnięcie wizji i misji warunkuje wdrożenie następujących celów:

Cel nadrzędny strategii Zwiększenie znaczenia gospodarczego turystyki w województwie mazowieckim					
Obszar priorytetowy					
Produkt turystyczny	Zasoby ludzkie	Wsparcie marketingowe	Przestrzeń turystyczna	Wsparcie instytucjonalne	Zbudowanie
Cel sra-	Rozwój oferty	Wzmocnienie	Osiągnięcie	Zrównowazo-	Zbudowanie

tegniczny	produktowej integrującej walory turystyczne regionu mazowieckiego dostosowane do potrzeb biorców	potencjału ludzkiego Rejonu oraz przygotowanie kadr do recepcji ruchu turystycznego	spójności działań marketingowych	ny rozwój przestrzeni turystycznej na terenie całego województwa mazowieckiego	efektywnego systemu instytucjonalnego działającego na rzecz rozwoju turystyki w województwie
Cel operacyjny	1.1. Tworzenie nowych produktów turystycznych opartych na walorach naturalnych i antropogenicznych województwa 1.2. Poprawa jakości funkcjonalnych produktów turystycznych 1.3. Rozwój programu badań w zakresie podnoszenia jakości produktów turystycznych województwa	2.1. Rozwój wyksok wykwalifikowanych kadr gospodarki turystycznej 2.2. Przygotowanie służb publicznych oraz pracowników sektora usług okotourystycznych do obsługi ruchu turystycznego 2.3. Przygotowanie mieszkanców województwa do recepcji turystów	3.1. Wykreowanie marki województwa mazowieckiego 3.2. Wdrożenie zintegrowanego regionalnego systemu informacji turystycznej 3.3. Rozwój badań marketingowych	4.1. Zwiększenie dostępności turystycznej województwa 4.2. Zagospodarowanie przestrzeni turystycznej województwa zgodnie z potrzebami turystów 4.3. Rozwój infrastruktury turystycznej, paraturystycznej i okotourystycznej na terenie województwa mazowieckiego	5.1. Wzmocnienie instytucji, organizacji i podmiotów funkcjonalnych na rynku turystycznym 5.2. Stworzenie platformy wielopłaszczyznowej trójsektorowej współpracy 5.3. Podniesienie znaczenia turystyki, jako dochodowej gałęzi gospodarki Regionalnej

Program rozwoju produktu turystycznego „CUD NAD WISŁĄ”⁶.

Do głównych celów projektu należą:

- Zintegrowanie poszczególnych miejsc związanych z Bitwą Warszawską oraz stworzenie atrakcyjnej oferty, zachęcającej turystów do podążania śladami bitwy.
- W tym kontekście głównym celem projektu jest koncepcyjne opracowanie markowego produktu turystycznego „Cud nad Wisłą”.

- Promocja w kraju i za granicą wydarzenia, jako takiego i na tym tle ukazanie znaczenia, jakie Polska odegrała w 1920 r. dla uratowania kontynentu. Ma to szczególne znaczenie w chwili obecnej, w procesie jednoczenia się Europy.

- Wzrost liczby turystów, zainteresowanych Bitwą Warszawską, zarówno mieszkańców Polski, jak i gości zagranicznych.

- Wzajemna promocja miejsc znajdujących się na szlaku (redystrybucja ruchu turystycznego na teren województwa, wyprowadzenie ruchu turystycznego z Warszawy, dzięki ofercie integrującej walory i atrakcje w różnych miejscach Regionu).

- Ożywienie społeczności lokalnych poprzez włączenie ich w zintegrowany produkt turystyczny, stymulowanie lokalnych patriotyzmów.

- Ożywienie pamięci o ważnym dla dziejów Polski wydarzeniu, kształtowanie postaw patriotycznych zwłaszcza wśród młodego pokolenia.

Zakres merytoryczny projektu odpowiada zasadom planowania strategicznego i obejmuje następujące elementy:

- Opis zastosowanej metodyki opracowania dokumentu w kontekście wykorzystanych źródeł, sposobu kreacji produktu oraz etapów prac.

- Diagnozę strategiczną zawierającą ogólną charakterystykę obszaru projektowego, analizę dokumentów strategicznych, rys historyczny, walory turystyczne miejscowości położonych na szlaku, stan ich zagospodarowania turystycznego.

- Koncepcję rozwoju produktu, ujmującą cel rozwoju, obszar rozwoju, opis funkcjonowania, elementy produktu, segmentację rynku, interesariuszy produktu oraz koordynację i zarządzanie produktem.

- Wdrażanie zaproponowanej koncepcji w kontekście źródeł finansowania i harmonogramu.

Mazowiecki Szlak Literacki⁷.

Ma na celu wyeksponowanie interesujących miejsc, z którymi związana jest twórczość literacka bądź biografia znanych literatów zamieszkałych i tworzących niegdys na Mazowszu. Są to nie tylko największe nazwiska związane z literaturą polską

⁶ Dokument opracowany przez Mazowiecką Organizację Turystyczną

⁷ Program Rozwoju Sieciowych Produktów Turystycznych Województwa Mazowieckiego. wersja robocza MIROT.

lecz także takie, które mogą być ważne dla poszczególnych miejscowości i powiatów. Mazowsze gościło na przetrzemi dziejów wielu znamiennych twórców, których sładami będziemy mogli podążać na Mazowieckim Szlaku Literackim. Prace nad szlakiem są na etapie początkowym.

Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) na lata 2007-2013

Z punktu widzenia rozwoju turystyki na poziomie lokalnym najważniejsze w programie są działania w ramach tzw. osi 3 i osi 4. W ramach osi 3 realizowane są następujące cele:

- dywersyfikacja gospodarki obszarów wiejskich,
- poprawa jakości życia wiejskiego.

Pierwsza grupa działań dotyczy wsparcia dla tworzenia i rozwoju działalności pozarolniczej. Drugą grupę stanowią instrumenty mające na celu poprawę jakości życia. Dotyczą one odnowy wsi, poprawy stanu dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego oraz poprawę dostępu do usług komunalnych takich jak zaopatrzenie w wodę, energię ze źródeł odnawialnych, odbiór ścieków i zagospodarowanie odpadów.

LEADER jest podejściem przekrojowym, umożliwiający realizowanie i wdrażanie celów osi 3. Celem osi 4 jest aktywizacja mieszkańców obszarów wiejskich poprzez budowanie potencjału społecznego na wsi. Aktywizacja społeczności wiejskich wymaga włączenia się w te działania partnerów społecznych. Leader jest podejściem do rozwoju obszarów wiejskich, polegającym na oddolnym opracowaniu przez lokalną społeczność wiejską lokalnej strategii rozwoju obszarów wiejskich oraz realizacji wynikających z niej innowacyjnych projektów łączących zasoby, wiedzę i umiejętności przedstawicieli trzech sektorów: publicznego, gospodarczego i społecznego. Przedstawiciele tych trzech środowisk tworzyć mają lokalną grupę działania – partnerstwo międzysektorowe, które samodzielnie wybiera projekty, których realizacja przyczyni się do osiągnięcia celów wspólnie opracowanej strategii. Takie działania nie wzmocnić ma poczucie lokalnej wspólnoty, podnieść jakość zarządzania oraz wzmocnić kapitał społeczny na obszarach wiejskich.

Na terenie powiatu działają dwie Lokalne Grupy Działania.

W skład LGD Związek Stowarzyszeń Partnerstwo Zalewu Żegrzyńskiego wchodzi następujące gminy, z terenu Powiatu Wołomińskiego:

- Dąbrówka,
- Radzymin.

Zgodnie Lokalną Strategią Rozwoju wizja obszaru Partnerstwa Zalewu Żegrzyńskiego wg jego mieszkańców jest następująca:

"Obszar o bogatych walorach przyrodniczych, przyjazny dla zamieszkania i wypoczynku, dbający o zrównoważony rozwój społeczno-gospodarczy z zachowaniem tradycji i kultury lokalnej."

Jednym z celów ogólnych LSR jest: Rozwój turystyki – mierzony rozwojem markowego produktu turystycznego regionu, rozwojem publicznej infrastruktury turystycznej, sportowej i rekreacyjnej, rozwojem agroturystyki i turystyki wiejskiej (ilością gospodarstw i firm oferujących takie usługi i osób z nich korzystających);

Cele szczegółowe, obejmują:

CS 3.1. Stworzenie markowego produktu turystycznego regionu

CS 3.2. Rozwój infrastruktury turystycznej, sportowej i rekreacyjnej

CS 3.3. Rozwój agroturystyki i turystyki wiejskiej

W skład Lokalnej Grupy Działania Równiny Wołomińskiej wchodzi: Gmina Wołomin, Kiełbów, Jadów, Tuszcz, Strachówka, Poświętne oraz powiat Wołomiński. Zawarta w strategii rozwoju wizja wskazuje, iż „Równina Wołomińska to obszar zamieszkały przez zamożnych i aktywnych ludzi, świadomych własnej tożsamości regionalnej, dbających o swoją historię i kulturę. Będzie to obszar rozwinięty gospodarczo i turystycznie w sposób przyjazny środowisku naturalnemu i lokalnemu społeczeństwu oraz bogaty w infrastrukturę”.

Cele szczegółowe obejmują m.in.:

- Stworzenie oferty turystycznej obszaru LGD „Równiny Wołomińskiej”.

- Stworzenie produktu lokalnego i regionalnego.

Lokalna strategia rozwoju obszarów rybackich na lata 2010-2015 „Lokalnej grupy rybackiej Zalew Żegrzyński”.

Stowarzyszenie – Lokalna Grupa Rybacka Zalew Żegrzyński, działa na podstawie przepisów ustawy z 3 kwietnia 2009 r. o wspieraniu zrównoważonego rozwoju sektora rybackiego z udziałem Europejskiego Funduszu Rybackiego. Jej członkami są Gminy Dąbrówka i Radzymin oraz powiat wołomiński.

Działania na rzecz rozwoju obszaru Zalewu Zegrzyńskiego będą służyć osiągnięciu następujących celów związanych z rozwojem turystyki

- Podniesienie świadomości dotyczącej ochrony środowiska obszaru LGR, jako warunku dla rozwoju rybactwa, turystyki i utrzymywania jakości życia mieszkańców.
- Promowanie pozytywnych, proekologicznych zachowań i upowszechnianie dobrych praktyk służących ochronie środowiska obszaru
- Racjonalne wykorzystanie Zalewu Zegrzyńskiego dla rozwoju gospodarczego obszaru, a zwłaszcza turystyki i rekreacji
- Zdefiniowanie możliwości rozwoju turystyki i rekreacji oraz ochrony Zalewu Zegrzyńskiego (określenie chłonności mieszkaniowej i rekreacyjnej obszaru i zapisanie ich w aktach lokalnego prawa; określenie i wdrożenie hierarchii funkcji ZZ; określenie efektywnych form ochrony środowiska na obszarze)

2.3. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE ROZWOJU TURYSTYKI W POWIECIE WOŁOMIŃSKIM

2.3.1. Uwagi ogólne

Zaczynając rozważania o rozwoju turystyki w powiecie trzeba przyjąć podstawowe założenie i traktować je, jako dogmat, że turystyka w skali kraju stanowi jedną z najszybciej rozwijających się gałęzi gospodarki, a jej znaczenie ekonomiczne i społeczno-gospodarcze wyraża się zarówno w liczbach (wkład w PKB, liczba miejsc pracy), jak i w równie istotnych, wartościach niepolitycznych związanych m.in. z rozwojem regionalnym, aktywizacją i podnoszeniem morale społeczności lokalnych, przeciwdziałaniem wykluczeniu społecznemu, wychowaniem dzieci i młodzieży dla rozwoju kraju. Wiele samorządów lokalnych zdało sobie sprawę i traktuje rozwój turystyki, jako istotny element stymulowania rozwoju lokalnego.

Pierwsze działania związane z rozpoczęciem prac nad rozwojem turystyki w powiecie powinno dotyczyć opracowania strategii jej rozwoju. W gestii samorządu leży m.in. określenie strategii rozwoju danego regionu. Stawianie przez władze samorządu na rozwój gospodarki turystycznej może sprawić, że powiat będzie się wiodącym sposobem wyróżniał spośród innych. Samorządy lokalne są również zobligowane do sprawowania opieki nad zachowaniem wartości środowiska kulturowego

i przyrodniczego, co sprzyja tworzeniu w obrębie regionu różnego rodzaju szlaków turystycznych. Dążenie samorządów do kształtowania i utrzymania ładu przestrzennego ma ogromny wpływ na wizerunek regionu i co za tym idzie, jego atrakcyjność turystyczną. Samorządy lokalne zobowiązane są promować walory i możliwości rozwoju danego regionu. Do zadań samorządów lokalnych należy także podjęcie odpowiedzialnych działań na rzecz modernizacji terenów wiejskich. W związku z tym istotne znaczenie ma rozwój gospodarstw agroturystycznych oraz aktywizacji terenów wokół nich. Samorządy lokalne są zobowiązane do podjęcia działań w zakresie kultury fizycznej, w tym terenów rekreacyjnych i urządzeń sportowych, co wiąże się z tworzeniem różnego rodzaju obiektów i organizacji imprez. Bardzo ważnym zadaniem władz samorządowych mającym ogromny wpływ na rozwój gospodarki turystycznej regionu jest niewątpliwie nadzór i działania zmierzające do poprawy jakości i modernizacji lokalnych dróg publicznych, ulic, mostów, oraz organizacji ruchu drogowego, komunikacji i lokalnego transportu zbiorowego.

Turystykę należy traktować w sposób interdyscyplinarny w ścisłym powiązaniu z zachowaniem i rozwojem dóbr kultury i instytucji kulturalnych, gospodarką przestrzenną, zachowaniem środowiska przyrodniczego, rozwojem komunikacji, rozwojem obszarów wiejskich, rozwojem sportu. Rozwój turystyki powinien być także ściśle powiązany z promocją i marketingiem powiatu. Ponadto prace nad rozwojem turystyki można wykorzystywać do procesu integracji powiatu i należy włączyć do nich jak najszerszą gminę.

Punktem wyjścia dla stworzenia programu rozwoju turystyki powinno być podejście interdyscyplinarne, czyli traktowanie turystyki, jako gałęzi wykazującej powiązania z wieloma dziedzinami życia społecznego i gospodarczego, której rozwój warunkują wysokiej jakości zintegrowane produkty turystyczne. Kluczem zaś jest szerokie pojęcie produktu turystycznego. Ujęcie produktowe ma istotne znaczenie, ponieważ na współczesnych rynkach turystycznych dominującą rolę pełnią kompozycje produktowe zespalające różne elementy i składniki oferty (atrakcje, infrastruktura, dostępność komunikacyjna, informacja, usługi etc.). Równie istotny jest usługowy charakter turystyki i związane z tym znaczenie profesjonalnych i wykwalifikowanych kadr, a więc wszystkich osób, mających kontakt z turystą-klientem. Dla pomyślnego rozwoju turystyki wyjątkową wagę mają również marketing, wpływający na zwiększenie

szanie liczby turystów oraz przestrzeń turystyczna, której właściwe kształtowanie jest kluczowym elementem rozwoju turystyki w regionie w aspekcie zrównoważonego rozwoju, ochrony środowiska oraz dostępności komunikacyjnej. Głęboka analiza gospodarki turystycznej wskazała również, iż jej harmonijny rozwój nie jest możliwy bez współpracy i zintegrowanego współdziałania silnych (organizacyjnych, merytorycznych i finansowo) podmiotów publicznych, społecznych i prywatnych, które są bezpośrednio zainteresowane sukcesem turystycznym kraju.

Rozwój turystyki w powiecie powinien zostać oparty o działania w 5 obszarach priorytetowych (dotyczących produktu, zasobów ludzkich, marketingu i promocji, sytuacji oraz przestrzeni turystycznej). Są to obszary, które powinny się wzajemnie uzupełniać. Należy przy tym pamiętać, że wypracowane efekty mogą być (powinny być) wykorzystywane w innych obszarach funkcjonowania powiatu i wchodzących w jego skład JST (np. promocja gospodarcza, komunikacja społeczna, marketing terytorialny itd.).

2.3.2. Uwarunkowania wynikające ze strategii rozwoju samorządów lokalnych

Strategia Rozwoju Powiatu Wołomińskiego do 2015 roku⁸.

W strategii wskazano na walory turystyczne, jako ważny atut w rozwoju powiatu, jednocześnie zdefiniowano słabości związane z niskim wykorzystaniem potencjału turystycznego i słabo rozwiniętym sektorem usług turystycznych. Dokument wymienia atrakcyjność turystyczną i rekreacyjną oraz agroturystykę, jako szanse rozwoju powiatu. Natomiast, jako zagrożenia definiuje: niski rozwój turystyki i słabą promocję powiatu. Przyjęta przez Radę Powiatu wizja jego rozwoju wskazuje, iż: „Rozwój turystyki i rekreacji będzie ważnym obszarem aktywności powiatu i gmin regionu. Wymagać będą one większych nakładów i intensywnych działań inwestycyjnych w zakresie infrastruktury i dbałości o stan środowiska przyrodniczego. Powiat podejmie działania zapewniające zachowanie ładu przestrzennego i estetycznego na terenie gmin. Duże znaczenie przywiązane będzie do utrzymania porządku zwłaszcza w sezonie turystycznym. Zakłada się praktyczne zakończenie działań inwestycyjnych

⁸ Uchwała Nr IX-61/03/Rady Powiatu Wołomińskiego z dnia 16 września 2003 r.

w obrębie infrastruktury technicznej powiatu, podobnie, jak tej, która obsługuje ruch turystyczny”.

Wizja wskazuje, zatem, iż jednym z kierunków dalszego rozwoju powiatu będzie rozwój turystyki i rekreacji.

Strategia zawiera sześć celów strategicznych, z których dwa mają bezpośredni związek z rozwojem turystyki. Cel strategiczny VI *Rekreacja, turystyki i rolnictwo* zakłada: rozwój rekreacji i turystyki połączonej z restrukturyzacją rolnictwa przez:

- Opracowanie koncepcji informacji turystycznej dla powiatu.
- Opracowanie programu zarządzania turystyką.
- Opracowanie i wdrożenie programu rozwoju ścieżek pieszych i rowerowych oraz szlaków turystycznych i wodnych w regionie.
- Rozwój agroturystyki w ścisłej współpracy z gospodarstwami ekologicznym.
- Budowa parkingów, kempingów, pól namiotowych i boisk sportowych.
- Stworzenie zaplecza noclegowego.
- Wspieranie utworzenia bazy rekreacyjnej powiatu nad Ljwocem i Bugiem.

W ramach celu V - *Tworzenie i intensywna promocja nowego wizerunku powiatu*, przewidziano działania obejmujące m.in.:

- Opracowanie programu promocji powiatu, a w tym:
- Opracowanie programu promocji wydarzeń kulturalnych w Powiecie;
- Wypracowanie założeń programowych oraz koncepcji realizacji imprez będących ofertą dla mieszkańców województwa i kraju;
- Opracowanie wspólnych dla powiatu wydatnictw promocyjnych adresowanych do wybranych grup i sektorów odbiorczych;
- Promocję powiatu na rynku warszawskim.

Działania związane z rozwojem turystyki zostały także ujęte w dokumentach strategicznych gmin wchodzących w skład Powiatu Wołomińskiego. Poniżej przedstawiamy no odpowiednie fragmenty dokumentów planistycznych.

Strategiczny plan rozwoju Gminy Dąbrówka do 2015 roku.

- Zgodnie ze strategią - gmina Dąbrówka w 2015 roku będzie min.:
- Szczyciła się rozwiniętą komunikacją rowerową

- Od Kuligowa i Załuża do Dręszewa i Słupska prowadzić będzie droga panoramy Bugu z licznymi parkingami i punktami usług turystycznych. Wokół tej drogi i rzeki Bug znajdzie się park turystyki i sportów wodnych. Dla jednodniowych turystów działac będą dwa duże parkingi z zapleczem kulinarnym i sanitarnym.
- Aby strategia rozwoju została wprowadzona w życie gmina zamierza:
  - Opracować i wydać mapy turystyczne Gminy.
  - Wydać folder reklamowy - broszurę o Gminie.
  - Wybudować ścieżkę rowerową Kuligów – Dąbrówka z dwoma parkingami.
  - Uruchomić i oznakować ścieżkę pieszą Kuligów – Dręszew.
  - Wybudować ścieżkę rowerową nad Bugiem z dojazdem do rzeki.
  - Wybudować parking z zapleczem sanitarnym w strefie Bugu.
  - Przeprowadzić kurs prowadzenia działalności agroturystycznej wśród mieszkańców.
  - Wybudować obiekty atrakcji turystycznych.
  - Zorganizować konkurs na wykonanie bezpiecznego powozu konnego i spacerowej łodzi do spływów na Bugu.
  - Wybudować parking dla samochodów z przyczepami turystycznymi i z pawilonem sanitarnym.
- Gmina Dąbrówka ma szczególne powody, aby rozwijać sport i turystykę. Ponadto gmina w swoich planach strategicznych chce wybudować jedyny w województwie olimpijski wioślarski tor wodny, co może spowodować, że będą tu rozgrywane w przyszłości najważniejsze imprezy wioślarskie o randze nawet ponadnarodowej.

Strategia rozwoju Gminy Jadów na lata 2004-2015.

W strategii wskazano, iż z uwagi na stosunkowo czyste rzeki, sosnowe lasy, które zajmują ok. 28,7 % gmina jest szczególnie atrakcyjna pod względem turystycznym. Zgodnie ze strategią rozwoju gmina Jadów w 2015 roku to gmina o wysokiej atrakcyjności turystyczno-rekreacyjnej, która sprawnie rozwiązuje problemy infrastrukturalne. Jadów zamierza wykorzystać potencjał związany z atrakcyjnością turystyczną, inwestycyjną oraz osadniczą gminy. Będzie przykładem gminy przyjaznej dla turystów, inwestorów i mieszkańców, atrakcyjną dla zamieszkiwania i spędzania wolnego czasu. Nastąpi rozwinięcie wielu funkcji takich, jak atrakcyjna oferta w za-

kresie kultury, oświaty i rekreacji. Rozbudowana zostanie infrastruktura turystyczno-rekreacyjna.

Jadów wskazuje na konieczność utrwalenia charakteru gminy o znacznych walorach przyrodniczych oraz wykreowania wizerunku gminy przyjaznej przedsiębiorczości i stawiającej na rozwój funkcji rekreacyjno-turystycznej oraz osadniczej. Przekształcenia funkcjonalno-strukturalne w Jadowie wymagają kompleksowych i konsekwentnych, wieloletnich działań.

Strategia rozwoju Miasta Kobyłka.

Zgodnie ze strategią rozwoju Kobyłka będzie „zielonym ogrodem”. Miastem, które chroni wartości kulturowe i ekologiczne, dba o stałe podnoszenie poziomu życia mieszkańców.

Główne cele do osiągnięcia to:

- Miasto zielony ogród, chroniące wartości ekologiczne i czyste środowisko;
  - Miasto chroniące wartości kulturowe;
  - Kreowanie i utrwalanie dorobku kulturowego miasta;
  - Wysoki poziom ład przestrzennego i estetyki miasta;
  - Czyste środowisko.
- Cele do osiągnięcia, to min.:
- Powszechny dostęp do rozwiniętej bazy rekreacyjno – sportowej.
  - Wysoki poziom ład przestrzennego w tym estetyki miasta.
  - Miasto przyjazne mieszkańcom i gościom.
- W strategii rozwoju ujęto w programach:
- Systematyczną rozbudowę bazy sportowej w mieście i upowszechnianie sportu i rekreacji w społeczeństwie.
  - Poszerzenie gamy lokalnej oferty kulturalnej.
  - Rozbudowę Centrum Kultury.
  - Wspieranie lokalnych twórców (finansowe i organizacyjne).
  - Realizowanie programów i organizowanie imprez masowych.
  - Udostępnianie informacji turystycznej.
  - Organizowanie cyklicznych imprez ogólnomiejskich.
  - Promocję lokalnych zabytków kultury materialnej i duchowej.

- Kultywowanie lokalnych tradycji.
- Założenie parku miejskiego, centrum rekreacji i wypoczynku.
- Organizowanie masowych imprez rekreacyjno – sportowych.
- Budowę, rozbudowę, modernizację i konserwację bazy oświatowej, sportowej, rekreacyjnej i kulturalnej.

Strategia rozwoju Miasta Marki do 2015 roku.

Zgodnie ze strategią zrównoważonego rozwoju Marki staną się miastem nowoczesnym, bezpiecznym i przyjaznym do zamieszkania oraz prowadzenia działalności gospodarczej. Miastem sprawnie realizującym potrzeby i aspiracje mieszkańców. Marki znane będą, jako gmina, która dba o środowisko naturalne, czerpiące z bogatej tradycji regionu, przyjazne osadnictwu, przedsiębiorczości i turystyce.

Zgodnie ze strategią rozwoju duże znaczenie w rozwoju gminy ma:

- Poprawa stanu ochrony środowiska przyrodniczego i rozwój turystyki poprzez:
- Ochronę terenów leśnych i udostępnienie turystyczne lasów.
  - Rozwój turystyki pieszej i rowerowej.

W celu integracji mieszkańców i wzrostu zaangażowania w życie miasta postanowiono przeprowadzić:

- Uporządkowanie i udostępnienie mieszkańcom parku wraz ze starą przedziałnią
- Zaprojektowanie i wprowadzenie katalogu imprez kulturalnych i sportowo - rekreacyjnych w mieście,
- Wspieranie inicjatyw lokalnych w obszarze kultury, sportu i rekreacji,
- Inspirowanie mieszkańców do podejmowania różnorodnych inicjatyw w powiązaniu z koncepcją rozwoju turystyki,
- Poprawę stanu ochrony środowiska przyrodniczego i rozwój turystyki.
- W strategii rozwoju ujęto, jako program:
- Budowę Ośrodka Rekreacyjnego "Kruczek";
- Opracowanie koncepcji i budowa ścieżek rowerowych;
- Budowę hotelików tranzytowych.

Strategia rozwoju gminy Poświętne na lata 2008 – 2015.

Zgodnie ze strategią Poświętne będzie nowoczesną europejską gminą rolniczą z dobrze rozwiniętą infrastrukturą mieszkaniową i usługową a także techniczną i turystyczno-rekreacyjną, charakteryzująca się wysokim poziomem świadomości mieszkańców, niskim bezrobociem i czystym środowiskiem. Charakteryzować się będzie nowoczesnym rolnictwem i bardzo dobrze rozwiniętą funkcją mieszkaniową oraz rekreacyjną. Działania ukierunkowane są na stymulowanie rozwoju gminy, podniesienie standardu życia jej mieszkańców i wzrost atrakcyjności turystycznej. Gmina zamierza pielegnować tradycje ludowe oraz zachować dobry stan środowiska naturalnego.

Działania z obszaru w strategii mieszczą się w:

Cel II. *Rozwój funkcji turystyczno – rekreacyjno – kulturalnych*, poprzez:

- Remonty i modernizację obiektów kultury;
- Organizację imprez kulturalnych integrujących społeczność lokalną;
- Promocję interesujących miejsc, związanych zarówno z historią, jak i działalnością współczesną np. twórców ludowych;
- Tworzenie korzystnych warunków dla rozwoju turystyki;
- Utworzenie stanowiska ds. promocji gminy;
- Opracowanie i druk materiałów promocyjnych, wydawnictw, reklam, strony internetowej oraz gadżetów;
- Wyznaczenie, budowę i oznakowanie szlaków turystycznych (pieszych, konnych i rowerowych);
- Tworzenie alternatywnych i dodatkowych źródeł dochodu poza rolnictwem z wykorzystaniem bazy rolniczej m.in. organizacja i rozwój gospodarstw agroturystycznych;
- Rozwój gminnej infrastruktury sportowej i rekreacyjnej;
- Wzbogacenie oferty kulturalnej poprzez współpracę z Wołominem.

Cel IV. *Ochrona środowiska przyrodniczego*

Ochrona krajobrazu i racjonalne użytkowanie zasobów przyrody – Ochrona walorów i zasobów przyrodniczych gminy

Strategia zrównoważonego rozwoju Miasta i Gminy Radzymin.

W dokumencie zwrócono uwagę, iż:

Gmina Radzymin ze względu na swoje położenie oraz walory turystyczno-krajoznawcze może stanowić atrakcyjne miejsce rekreacyjne dla mieszkańców Warszawy. Największy obszar, który może być wykorzystany w tym celu znajduje się w północno-zachodniej części gminy. Są to głównie leśne obszary krajobrazu chronionego. Rozległe piaszczyste równiny urozmaicają ciągi wzniężeń wydmowych porośnięte lasem”.

Zgodnie ze strategią Radzymin w 2015 roku to gmina bezpieczna ekologicznie, która w pełni wykorzystuje walory swego położenia względem Warszawy. Radzymin jest przyjazny mieszkańcom, przedsiębiorcom i turystom. Dba o stan środowiska naturalnego i racjonalne zagospodarowanie przestrzeni, przez co zapewnia warunki dla aktywnego wypoczynku i rekreacji. Ponadto pielęgnuje swoje tradycje kulturowe i dziedzictwo historyczne.

W celu strategicznym Rozwój turystyki i rekreacji, uwzględniający potrzebę ochrony środowiska naturalnego zwrócono na: zagospodarowanie rekreacyjno - turystyczne Zalewu Zegrzyńskiego.

Wskazano także na następujące potrzeby:

- Stworzenie infrastruktury turystycznej, sportowej i rekreacyjnej, w tym budowę bazy noclegowej i gastronomicznej.
- Poprawę dostępności komunikacyjnej gminy poprzez wspieranie usług transportu zbiorowego – pomoc w uruchamianiu nowych linii autobusowych.
- Budowę: pola namiotowego, przystani wodnej, ścieżek rowerowych, ścieżek spacerowych, boisk sportowych, kortów tenisowych, wypożyczalni sprzętu sportowego.
- Kulturowanie tradycji i ochrona zasobów dóbr kultury (świadczeń kultury materialnej i duchowej).
- Ochronę wartości kulturowych Radzymina poprzez podjęcie szeregu działań mających na celu nadanie odpowiedniej rangi Boju o Radzymin w 1920 r., który stanowi najsilniejszą wartość historyczną środowiska kulturowego Ziemi Radzymińskiej (promocja miasta i gminy). Promowanie rodzimej kultury.

- Promocję Ziemi Radzymińskiej i związanych z nią wydarzeń historycznych w dostępnych mediach (prasa, radio, TV) oraz publikacjach naukowych, popularnonaukowych, turystycznych.
- Promocję organizowanych imprez kulturalnych i patriotycznych.

Strategia Rozwoju Gminy Tuszcza do 2020 roku.

Zgodnie ze strategią rozwoju gminy działania obejmujące turystykę, ujęto w ramach:

Cel I. *Poprawy warunków życia mieszkańców poprzez:*

- Rozwój działalności i bazy sportowej oraz rekreacyjnej.
- Zagospodarowanie czasu wolnego młodzieży.
- Kulturowanie tradycji wydawniczych Tuszcza.
- Promocję historii i tradycji gminy.

Cel III. *Poprawy atrakcyjności inwestycyjnej, osadniczej i turystycznej poprzez:*

- Ciągłą promocję gminy.
- Rozwój infrastruktury turystycznej.
- Opracowanie i wdrożenie programu rozwoju szlaków pieszych i rowerowych.
- Rozwój systemu informacji gospodarczej i turystycznej.

Cel V. *Stymulowanie przemian w rolnictwie*

- Rozwój agroturystyki.
- Rozbudowę ośrodków kultury na wsiach.
- Rozwój gospodarstw ekologicznych.

Cel VI. *Powołanie regionalnych instytucji kultury*

Strategia Rozwoju Miasta Ząbki na lata 2007-2015.

Głównym hasłem strategii jest: "Miasto Ząbki atrakcyjnym miejscem życia na obszarze metropolii stołecznej". Natomiast głównym zamierzeniem: "Przekształcenie Miasta Ząbki w ośrodek konkurencyjnej i innowacyjnej gospodarki lokalnej, zdrojowych warunków zamieszkania, efektywnego inwestowania, pracy i wypoczynku". W dokumencie nie ma bezpośredniego odniesienia do turystyki jednakże jest ona uwzględniona w celu operacyjnym: Sport i rekreacja obejmującym między innymi:

rozbudowę bazy sportowo-rekreacyjnej, budowę zespołu ogólnodostępnych obiektów centrum turystyczno - rekreacyjno - sportowego o ogólnomiejskim charakterze”.

Programy operacyjne związane z rozwojem turystyki są następujące:

- Rozwój ogólnomiejskich terenów zieleni, wypoczynku i rekreacji;
- Wykorzystanie walorów środowiska przyrodniczego do dywersyfikacji bazy ekonomicznej miasta;
- Budowa, tworzenie centrum miasta - koncentracja obiektów: usług, gastronomii, kultury, wypoczynku-rekreacji, administracji - w nawiązaniu do idei "miasta-ogrodu";
- Opracowanie całościowej koncepcji architektoniczno - urbanistycznej miasta-ogrodu w nawiązaniu do elementów koncepcji T. Totwińskiego;
- Rewitalizacja układu urbanistycznego centrum Miasta Ząbki (budowa miejskiego domu kultury, budowa ratusza, budowa biblioteki publicznej). Zadanie polega na utworzeniu centrum miasta, spełniającego funkcje usługowe, handlowe, gastronomiczne, administracyjne, kulturalne, wypoczynkowe, (w tym: ciagi piesze, budynek urzędu miasta, ośrodek pomocy społecznej, biblioteka publiczna, placówki usług rynkowych;
- Stworzenie i wdrożenie Programu Promocji Gminy;
- Budowa Centrum Rekreacyjno - Sportowego w Ząbkach - kryta pływalnia;
- Budowa Centrum Rekreacyjno - Sportowego w Ząbkach - korty tenisowe, skate park, boisko wielofunkcyjne, lodowisko z budynkiem zaplecza;
- Budowa Centrum Rekreacyjno-Sportowego w Ząbkach - hala wystawienniczo-widowiskowo-sportowa.

Strategia zrównoważonego rozwoju Miasta i Gminy Wołomin do 2015 roku.

Zgodnie ze strategią „działania na rzecz umacniania dotychczasowej różnorodności i wielofunkcyjności Gminy Wołomin” winny zmierzać do umacniania ponadlokalnych funkcji Wołomina (edukacja, ochrona zdrowia, sport i kultura, turystyka i wypoczynek) prowadząc w efekcie do wzrostu rangi Gminy w otoczeniu:

W dokumencie wskazuje się, że gmina ma potencjalne szanse stania się:

- Gminą atrakcyjną do zamieszkania i prowadzenia działalności gospodarczej, a także spędzania czasu wolnego przez turystów i przyjezdnych (sport i rekreacja).
  - Gminą zapewniającą jak najlepszą jakość świadczonych usług społecznych (edukacja, pomoc społeczna, ochrona zdrowia, kultura i sztuka, sport i rekreacja), rozwój mieszkalnictwa, w tym komunalnego oraz troszczącą się o jak najlepszy stan bezpieczeństwa i porządku publicznego.
  - Gminą prowadzącą aktywną promocję swych walorów w kraju i zagranicą a także aktywnie współpracującą z władzami powiatu wołomińskiego i pozostałych gmin wchodzących w jego skład oraz władzami samorządowymi Warszawy i województwa mazowieckiego przy rozwiązywaniu wspólnych problemów dla dobra i pomyślności mieszkańców i wzrostu jej rangi w otoczeniu.
- Zgodnie ze strategią działania na rzecz umocnienia i rozwoju gmina Wołomin powinna zmierzać do:
- Tworzenia jak najlepszych warunków dla dalszego rozwoju gospodarczego miasta i wzrostu przedsiębiorczości jego mieszkańców;
  - Likwidacji niedoborów w zakresie infrastruktury służącej ochronie środowiska przyrodniczego i osiągnięcia europejskich standardów w zakresie jego ochrony;
  - Umacniania ponadlokalnych funkcji Wołomina (edukacja, ochrona zdrowia, sport i kultura, turystyka i wypoczynek);
  - W strategii rozwoju przyjęto, jako cele do zrealizowania:
  - Osiągnięcie europejskich standardów stanu środowiska przyrodniczego oraz racjonalne zagospodarowanie przestrzenne gminy mieszkańców województwa mazowieckiego.
  - Rozwój rekreacji i turystyki połączonej z restrukturyzacją rolnictwa.

Strategia zrównoważonego rozwoju Gminy Zielonka.

Zgodnie ze strategią wizja Gminy Zielonka zawiera następujące dążenia i aspiracje:

„Gmina Zielonka zapewniająca dobre warunki życia mieszkańców, z dobrze rozwiniętą infrastrukturą techniczną (dobry stan dróg i budynków gminnych, dokonczona budowa wodociągów i kanalizacji sanitarnej na terenie miasta, łatwo dostępny tani Internet). Gmina dbająca o walory przyrodnicze Glinianek, obszarów leśnych oraz pomników przyrody, wykorzystująca ich potencjał środowiskowy w sposób zrównoważony, z dbałością o przyszłe pokolenia posiadająca skuteczny system promocji i egzekucji zasad ochrony środowiska. Gmina zapewniająca wysoką jakość usług społecznych, oferująca wiele możliwości spędzania czasu wolnego, w tym uprawiania sportu i rekreacji z bogatą ofertą kulturalną – oświatową, podtrzymującą lokalne tradycje religijne i patriotyczne.

Gmina atrakcyjna dla inwestorów, wspierająca rozwój gospodarzy z dobrze rozwiniętym sektorem usług nieuciążliwych, w tym usług dla mieszkańców.”

Również w przedstawionej w dokumencie misji gminy, można znaleźć odniesienia do rozwoju jej oferty turystycznej. Zielonka w przyszłości to: „Gmina zadbaną, zarządzaną w duchu zrównoważonego rozwoju, posiadająca pełną infrastrukturę techniczną, zapewniającą wysoką jakość życia mieszkańców, promującą sport i rekreację, inicjatywy społeczne, jak również wspierająca działalność gospodarzą.”

W celach szczegółowych strategii ujęto cel szczegółowy 2.3.: Stworzenie nowoczesnej bazy sportowo-rekreacyjnej i rozwój sportu amatorskiego, zawierającej działania:

- Zagospodarowanie terenu Glinianek z zachowaniem walorów przyrodniczych.
- System ścieżek i szlaków rowerowych, ścieżki edukacyjne.
- Tworzenie małej architektury sportowej i placów zabaw dla dzieci.

Wnioski

Samorządy lokalne, zarówno powiatowy jak i gminny w podstawowych dokumentach opisujących ich dalszy rozwój w sposób bardzo wyraźny wskazują na szanse, jaką w tym rozwoju scharża turystyka. Planowane w dokumentach działania związane bezpośrednio z turystyką obejmują zarówno sferę inwestycyjną, jak i związaną ze zwiększeniem potencjału kapitału społecznego działającego w obszarze turystyki oraz z promocją.

Jednocześnie samorządy przypisują, na etapie planowania rozwoju dużą rolę działaniom mającym wpływ na zwiększenie potencjału turystycznego obejmującego min. kulturę, sport i rekreację, dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe. Oceny realizacji tych zapisów dokonano w następnym rozdziale niniejszego dokumentu.

Jednocześnie warto wskazać, że w dokumentach znikomo rolę przypisano współpracy z sąsiednimi gminami. Nie występuje propozycja podejmowania wspólnych działań, niezbędnych przy projektowaniu produktów turystycznych, chociżby, szlaków turystycznych. Konsekwencją tego jest brak spójności podejmowanych działań.

3. AUDYT TURYSTYCZNY

Audyty turystyczny obszarów powiatu wołomińskiego stanowi niezbędną podstawę i punkt wyjścia do opracowania części strategicznej dokumentu, wyznaczającej kierunki rozwoju turystyki na omawianym obszarze. Audyt ma również kluczowe znaczenie dla kreowania lokalnych i ponadlokalnych produktów turystycznych jest bowiem szczegółową waloryzującą obszar. Audyt turystyczny obejmuje analizę i ocenę walorów oraz istniejącej w powiecie infrastruktury. Ważną częścią audytu jest także zbadanie i określenie aktywności marketingowej władz samorządowych oraz instytucji działających na rzecz rozwoju turystyki oraz wizerunku regionu na rynku usług turystycznych.

Celem przeprowadzenia analizy jest nie tylko pełna inwentaryzacja wszystkich zasobów obszarów projektowego, ale ocena posiadanego potencjału w zakresie rozwoju turystyki, a także wybranie spośród wszystkich zasobów tych kluczowych, które mogą przyciągnąć potencjalnego turystę na teren powiatu wołomińskiego. Ocena istniejącej infrastruktury oraz poznanie anatów i słabości pozwalają ocenić, jak obszar powiatu jest przygotowany do przyjęcia wszystkich, którzy postanowią swój wolny czas zarówno krótkoterwaj jak i wielodniowy spędzić w tym właśnie miejscu.

Wnioski płynące z audytu turystycznego umożliwią przeprowadzenie analizy SWOT – określenia mocnych i słabych stron, możliwości i zagrożeń obszaru w zakresie rozwoju turystyki. Zestawienie wniosków z przeprowadzonego audytu turystycznego oraz z analizy SWOT doprowadzi do stworzenia koncepcji rozwoju turystyki na

obszarze powiatu wołomińskiego, która w pełni powiązana jest z potencjałem jak i charakterem obszaru.

3.1. CHARAKTERYSTYKA BADANEGO OBSZARU

Atrakcyjność turystyczna powiatu wołomińskiego powinna być oceniana w kontekście szeregu elementów odgrywających istotną rolę w rozwoju turystyki. Analiza atrakcyjności turystycznej służy pokazaniu, w jaki sposób zasoby, którymi dysponuje powiat wpływają na postrzeganie go przez turystów, a także wskazaniu potencjałów generujących lub mogących generować największy ruch turystyczny. Stąd nowi jednocześnie bazę, na podstawie, której tworzone są i mogą być tworzone produkty turystyczne. Ze względu na to, że analiza pokazuje unikalne i charakterystyczne cechy powiatu, umożliwia tym samym lepsze zrozumienie jego uwarunkowań w skali mikro i makro. Analiza zawiera wyjaśnienia wpływu na atrakcyjność turystyczną obszaru takich czynników jak walory naturalne, walory kulturowe, infrastruktura towarzyszącej, dostępność komunikacyjna.

Zestawienie powyższych elementów pozwoli określić atrakcyjność turystyczną powiatu wołomińskiego. Należy jednak pamiętać, iż taka ocena jest ściśle związana z produktem turystycznym oraz segmentami klientów - turystów, którzy mają być odbiorcami danej oferty. Jest to uzasadnione tym, że na omawianym terenie istnieją obszary i miejsca o bogatej historii i rozbudowanej infrastrukturze turystycznej, ale też są i takie tereny, które wyróżniają się bogatymi walorami przyrodniczymi, a zarazem nie dysponują podstawowym zapleczem turystycznym. Każdy z tych obszarów, pomimo posiadania odmiennych walorów, może być atrakcyjny turystycznie dla różnych grup odbiorców.

Należy podkreślić, iż przedstawiona w niniejszym rozdziale analiza atrakcyjności turystycznej nie stanowi kompleksowej inwentaryzacji walorów. Stąd ujęte w niej zostały tylko te elementy atrakcyjności turystycznej, które odgrywają lub mogą odgrywać decydującą rolę w generowaniu ruchu turystycznego oraz budowaniu wizerunku obszaru. Uświadomienie potencjałów, jak i ograniczeń wynikających z analizy umożliwiała w konsekwencji wyznaczenie kierunków rozwoju turystyki.

Na analizę walorów turystycznych obszaru składają się wszystkie te elementy, które mogą stanowić atrakcję dla przybywających na jej teren turystów, stanowiąc podstawowy powód przyjazdu.

Walory turystyczne obszaru podzielono na walory naturalne, będące efektem działania sił natury oraz antropogeniczne, będące efektem działalności człowieka.

3.1.1. Warunki naturalne

Walory naturalne powiatu wołomińskiego mają niezwykle istotne znaczenie dla kreowanego produktu turystycznego. Od nich w dużej mierze zależą rodzaje i formy turystyki, które mogą być rozwijane. Różnorodność bogactwa przyrody stanowi nierzadko podstawową atrakcję dla odwiedzających region turystów. Stąd, przedstawiona poniżej, analiza jest niezwykle ważna z punktu widzenia projektowania koncepcji produktów turystycznych.

Walory naturalne powiatu obejmują takie elementy, jak:

- Zróżnicowanie występujących form ukształtowania powierzchni terenu (rozległe doliny rzeczne z tarasami i rzekami płynącymi spokojnym nurtem oraz wąskie dolinki przepływające w wąskich nurtach, bagna i torfowiska, wydmy, równiny oraz kotliny).
- Znaczna lesistość terenu (występowanie kilku dużych kompleksów leśnych).
- Obszary i obiekty chronione (w tym, obszary Natura 2000, park krajobrazowy, pomniki i rezerwy przyrody, obszar chronionego krajobrazu, użytki ekologiczne, zespół przyrodniczo-krajobrazowy).
- Struktura użytkowania gruntów (zróżnicowana struktura decyduje o wybitnie rolniczym charakterze wschodniej części powiatu z dużą ilością łąk i pastwisk).

Najwięcej wydm, układających się w piękne ciągi wydm parabolicznych, występuje na granicach tarasów nadzalewowych dolin rzecznych środkowej Wisły i Dolnego Bugu, okalających Równinę Wołomińska, a także w dolinach rzek w rejonie Zielonki, Kobyłki i Wołomina. Wysokość względna wzniesień wydmowych często przekracza 20 m, a najwyższej położony punkt (wydma przy wschodniej krawędzi gm. Zielonka) osiąga wysokość 142,9 m n.p.m. Ilość jak i wysokość wydm maleje w połacie w kierunku wschodnim.

Tabela nr 1. Podział powiatu wołomińskiego na jednostki terytorialne

L.p.	Gmina	Rodzaj	Powierzchnia
1.	Dąbrówka	wiejska	109 km ²
2.	Jadów	wiejska	117 km ²
3.	Klembów	wiejska	86 km ²
4.	Kobyłka	miejska	20 km ²
5.	Marki	miejska	26 km ²
6.	Poświętne	wiejska	106 km ²
7.	Radzymin	miejsko-wiejska	131 km ²
8.	Strachówka	wiejska	108 km ²
9.	Thuszc	miejsko-wiejska	103 km ²
10.	Wołomin	miejsko-wiejska	59 km ²
11.	Ząbki	miejska	11 km ²
12.	Zielonka	miejska	79 km ²
	Ogółem		953 km ²

Źródło: www.stat.gov.pl

Powiat wołomiński zajmuje obszar 955,37 km² (95537 ha), położony jest w centralnej części Polski i województwa mazowieckiego. Obszar powiatu zawiera się między 21°04' a 21°51' długości geograficznej wschodniej i między 51°92' a 52°26' szerokości geograficznej północnej. W jego skład wchodzi 12 gmin: 4 miejskie (Kobyłka, Mark, Ząbki, Zielonka), 5 wiejskich (Dąbrówka, Jadów, Strachówka, Klembów, Poświętne) i 3 miejsko-wiejskie (Radzymin, Thuszcz Wołomin). Największą powierzchnię w powiecie zajmują użytki rolne (57,18 % powierzchni powiatu), spośród których największy udział stanowią grunty orne (37,19%). Bardzo mały udział w strukturze przestrzennej mają sady i pastwiska. Lasy zajmują 27,39%. Tereny położone na wschodnich krańcach powiatu cechują się największą różnorodnością biologiczną, doliny Bugu i Liwca są najcenniejszymi w skali powiatu terenami wystepowania chronionej fauny i flory.

Powiat Wołomiński wg obowiązującego podziału kraju na krainy i dzielnice przyrodniczo-leśne, należy w większości do IV Krainy Mazowiecko-Podlaskiej,

3. Dzielnicę Równiny Warszawsko-Kumowskiej - Mezoregionu Doliny Środkowej Wisły, 5. Dzielnicę Niziny Podlaskiej i Wysoczyzny Siedleckiej - Mezoregionu Równiny Wołomińsko-Garwolińskiej.

Najważniejszą jednostką geomorfologiczną powiatu jest Równina Wołomińska, będąca zdenudowaną moreną denną, przechodzącą w kierunku wschodnim w obszary stożków napływowych (Równina Kałuszyńska), zaś w kierunku północno-zachodnim w bardziej wyrównaną Równinę Radzyminską. Od strony północnej i zachodniej Równina Wołomińska graniczy z tarasami nad zalewowymi Bugu i Wisły. Obszar powiatu ma charakter równinny, jego powierzchnia jest generalnie płaska, choć lekko nachylona w kierunku północno-zachodnim. Wysokości bezwzględne powiatu wahają się od 85 m n.p.m. do 140 m n.p.m.

Największymi elementami rzeźby terenu w powiecie są doliny rzek Bugu i Liwca, a także Osownicy, Rządzy, Cienkiej, Czarniej, i Długiej. Z dolinami rzeczynymi związane są również starorzecza – najmłodsze elementy naturalnej rzeźby terenu.

Charakterystycznym elementem rzeźby są łukowate wydmy zbudowane z przewianych piasków, występujące w formie ciągów lub izolowanych pagórków. Najwięcej wydym można zobaczyć w rejonie Zielonki, Kobyłki i Wołomina. Ilość jak i wysokość wydym maleje w powiecie w kierunku wschodnim. Najwyższe wydmy wznoszą się na wysokość ponad 120 m n.p.m.

W powiecie występują również moreny czołowe oraz ozy i sandry.

Powiat wołomiński położony jest wewnątrz warszawskiej niecki synklinalium brzeźnego i budowany jest z osadów paleozoicznych, mezozoicznych, trzeciorzędowych i czwartorzędowych. Podłoże krystaliczne położone jest na głębokości 4 tys. m i reprezentowane przez gnejsy i pegmatyty.

3.1.2. Wody

Obszar powiatu wołomińskiego należy do zlewni Narwi, która jest zlewnią II rzędu, zaś największą rzeką w jego granicach jest Bug. Sieć wodna powiatu jest charakterystyczna dla obszarów nizinnych, tworzą ją rzeki, kanały, starorzecza i torfowiska.

Sieć hydrograficzna powiatu wołomińskiego jest dobrze rozwinięta - tworzą ją rzeki wraz z licznymi dopływami oraz naturalnymi i sztucznymi oczkami wodnymi, zagłębieniami bezodpornymi, terenami podmokłymi (torfowiska, bagna). Ciekie wodne mają małe przepływy, ulegają silnemu obniżeniu, a nawet wysychaniu w okresach suszy. Z tego względu własne zasoby wodne powiatu, tj. tworzące się w zlewniach rzek powiatu, nie są duże. Duże ilości wody prowadzi jedynie rzeka Bug i Liwiec, obie będące granicznymi rzekami powiatu wołomińskiego.

Na terenie powiatu występują ciekie naturalne: Bug, Liwiec, Rządza, Cienka, Fiszor Prawy, Fiszor Lewy, Boruczanka, Rynia, Długa, Czarna, Beniaminówka, Dozucha, Górzniak, Osownica Kobylanka, Pniewiczanka, Gołębnica.

Wody podziemne tzw. „podskórne” na obszarze powiatu występują dość płytko (od 0,5 m do +/- 60 m) i są silnie zmineralizowane związkami żelaza i manganu.

Wody powierzchniowe na omawianym obszarze są generalnie mocno zanieczyszczone i należą do wód pozaklasowych. Nie są przez to wykorzystywane do celów gospodarczych i nie mają też – z pewnymi wyjątkami - znaczenia rekreacyjnego. Na stan czystości tych rzek ma wpływ głównie brak oczyszczalni ścieków bytowo-gospodarczych powstających w warunkach wiejskich, zły stan oczyszczalni przy obiektach zanieczyszczających środowisko oraz stosowanie nawozów azotowych i fosforowych do nawożenia pól i łąk.

Według podziału regionalnego zwykłych wód podziemnych Polski (B. Paczyński) obszar powiatu wołomińskiego znajduje się w obrębie regionu mazowieckiego, podregionie środkowo – mazowieckim (centralnym), w rejonie międzyrzecza Wisły i Narwi. Na terenie powiatu występują dwa użytkowe piętra wodonośne:

- Czwartorzędowe – z trzema poziomami wodonośnymi.
- Trzeciorzędowe – z dwoma poziomami wodonośnymi: poziom mioceniński i poziom oligoceniński.

Na obszarze powiatu wołomińskiego dominuje czwartorzędowe piętro wodonośne. W obrębie utworów czwartorzędowych można stwierdzić występowanie trzech poziomów wodonośnych.

Ponadto, duża część powiatu charakteryzuje się obecnością płytko występujących wód gruntowych oraz leżących na małej głębokości utworów nieprzepuszczalnych. Sprzyja to gromadzeniu się w strefie przypowierzchniowej gruntu wód opado-

wych. Generalnie płaski teren i małe spadki utrudniają odpływ wód opadowych. Odpływ jest, więc wspomagany przez liczne rowy melioracyjne i drenaż rolniczy.

Eksploatacja wód podziemnych, najbardziej intensywna w miastach powiatu (Wołomin, Kobyłka, Zielonka, Marki, Żabki i Tuszcz) doprowadziła do rozwinięcia się lejów depresji o promieniach dochodzących do 1 km.

Powiat wołomiński leży w obrębie dwóch Głównych Zbiorników Wód Podziemnych (GZWP). Część zachodnia i środkowa powiatu leży w zasięgu zbiornika nr 222, który jest dużym zbiornikiem dolinnym, usytuowanym w środkowej części województwa mazowieckiego i ukształtowanym w osadach doliny Wisły. Część zbiornika położona na terenie powiatu wołomińskiego ustanowiona została, jako Obszar Wysokiej Ochrony (OWO) wód. Wschodnia część powiatu leży w obrębie GZWP nr 215, będącego zbiornikiem o charakterze porowym.

3.1.3. Flora i fauna

W 2004 roku na terenie województwa mazowieckiego przeprowadzono inwentaryzację gniazd bocianich. Na jej podstawie w powiecie wołomińskim stwierdzono obecność 194 par bociana białego. Występowanie bociana białego warunkowane jest obecnością odpowiednich źerowisk, które przede wszystkim oferują doliny rzek Bugu, Narwi i Liwca.

Największa liczba par tego gatunku gniazduje w gminach Dąbrówka i Poświętne. Stwierdzono tutaj po 31 par bocianich, przy czym jedynie w gminie Poświętne wszystkie pary wyprodukowały legi. W czterech gminach: Kobyłka, Marki, Żabki i Zielonka nie gniazdowała ani jedna para bocianów białych.

W powiecie wołomińskim można spotkać strzeblę błotną, jedną z najrzadszych ryb karpiowatych w kraju. Strzebla została objęta ochroną gatunkową już ponad 20 lat temu, oraz wpisana do Polskiej Czerwonej Księgi Zwierząt, jako gatunek bardzo wyczerpanego rybaka, silnie zagrożony wymarciem w kraju ze względu na małą populację.

Stedlikiem tego gatunku są płytkie silnie zarosnięte zbiorniki wodne, w przewadze dystroficzne; śródleśne i śródpolne jeziorka, których powierzchnia lustra wody nie przekracza 1 ha, a także małe zbiorniki bagienne i torfowiskowe. Ryba ta spotykana jest również w gliniakach i torfiarkach powstałych w skutek działalności człowieka. Zagrozeniem dla występowania populacji strzebli błotnej w Polsce jest

przede wszystkim zanik ich naturalnych stanowisk występowania. Zarastanie, ładowanie, melioracje, związane z tym osuszanie terenów podmokłych, zasypywanie zbiorników wodnych.

W rzece Długa można spotkać gatunki chronione jak: różanka, śliz i piskorz. Ich populacje są jednak bardzo nieliczne i znajdują się w stanie zagrożenia wyginięciem. Jednak dominują tu gatunki najbardziej odporne na degradację środowiska: ciernik, cierniczek i okoniań, jednakże skład gatunkowy ichtiofauny w dużej mierze zależy jest od charakteru i morfologii rzeki.

Na podstawie badań przeprowadzonych w latach 1996-97 stwierdzono, że wody Liwca i Osowicy bogate są w makro bezkręgowce wrażliwe na zanieczyszczenia. Najbardziej wrażliwe, preferujące wody czyste, dobrze natlenione wody są larwy jętek, widelnic i chruścików. Nie odnotowano obecności pijawek i skąposzczetów, natomiast odnaleziono okazy małż z rodziny skójkowatych należące do następujących gatunków: szczeżuja pospolita, skójka malarz, skójka zaostrowana, skójka gruboskopkowa. Obecność tych gatunków, jest o tyle ważna, że w ostatnich latach występowanie tych gatunków w rzekach Polski znacznie się zmniejszyło.

Ze skornupiaków odnotowano dwa gatunki: kietła zdrojowego i ośliczkę pospolitą. Ich zagęszczenie w powiecie i jego okolicach było jednak niewielkie.

Zagrożeniem dla fauny dennej rzek Osowicy i Liwca jest zanieczyszczenie wód ze źródeł punktowych i obszarowych, w tym zanieczyszczenie związkami azotowymi i fosforowymi spływającymi z pól, przyspieszającymi proces eutrofizacji. Niebezpieczne jest również usuwanie drzew i zarośli ze strefy przybrzeżnej, stanowiących naturalną barierę przed zanieczyszczeniami.

Na terenie powiatu wołomińskiego nie stwierdzono obecności pierwotnych (niezmienionych przez człowieka) zbiorowisk roślinnych, a i zbiorowiska o charakterze naturalnym są przez człowieka mocno przekształcone. Ogólnie mówiąc cała szata roślinna w powiecie jest zmodyfikowana przez człowieka.

Jedynie na obszarach leśnych (2,7% powierzchni powiatu) szata roślinna zachowała na dużych obszarach naturalny charakter. Oprócz zbiorowisk leśnych na terenie powiatu wołomińskiego odnaleźć można poniższe formacje roślinne:

- Zarośla tarniny – budowane przez sliwę tarninę, jeżyny i różę. Roślinność zielną reprezentują gwiazdnica wielkokwiatowa, fiołek leśny, jaskier kosmaty, pszeniec różowy, przetacznik pagórkowaty, rzepik wonny i inne;

- Zbiorowiska torfowiskowe – torfowiska niskie, wysokie i przejściowe;

- Zbiorowiska roślinności przybrzeżnej (szuwarowe) występujące przy brzegach zbiorników wodnych i cieków. Dominuje tu trzcina, oczeret jeziorny oraz grzybienie północne, rdemnica pływająca, pałka wąskolistna, turzyca dziubkowata i sztywna, szczaw lancetowaty, jaskier wielki, sit członowaty, tojeść pospolita oraz krwawnica pospolita;

- Zbiorowiska roślin wodnych w tym zespoły ramienicy, wywóznika kłosowego, grążela złotego, zabiścieku pływającego, osoki aloesowatej, salwini pływającej. Charakterystyczny jest tu udział grzybieńczyka wodnego i roślin podwodnych takich jak: rdemnicy grzebieniastej, moczarki kanadyjskiej i rogatka sztywnego;

- Zbiorowiska łąkowe, to głównie zespół łąki ostrożeńowo-rdestowej. W miejscach podmokłych występują zbiorowiska zdominowane przez sit rozpięzchy i śmiatka darniowego. W przypadku zaprzestania koszenia wykształcają się zbiorowiska ziołorośli i szuwaru wielkoturczycowe.

Na terenie powiatu występują również zbiorowiska antropogeniczne. Są to głównie zespoły chwastów polnych, zbiorowiska nitrofilne i ruderalne oraz zespoły terofitów. Na uwagę zasługują wrzosowiska na poligonie w Zielonce, powstałe na piaszczystych glebach w rejonach częstych pożarów.

3.1.4. Lasy

Teren powiatu wołomińskiego zajmuje obszar 95 343 ha, w tym 25 521 ha stają nowia lasy. Wskaźnik lesistości wynosi, więc 26,7% i jest nieco niższy od średniej krajowej. W poszczególnych gminach powiatu, ze względu na różnice w zainwestowaniu oraz charakter gmin, struktura i lesistość kształtuje się odmienne. Najwięcej, bo prawie 70%, zajmują lasy w gminie Zielonka. Najmniejszy wskaźnik lesistości jest w gminie Wołomin, która posiada charakter wybitnie rolniczy, z dużą ilością pól uprawnych. Lasy zajmują tam tylko 15,0% całości gminy.

Zwarte kompleksy leśne występują w południowej części powiatu (gmina Zielonka) i południowo-wschodniej (gmina Strachówka) oraz północno-wschodniej

(gmina Jadów). Obecnie większe kompleksy leśne zachowały się między Ludwinowem i Dąbrówką, Zabubicami i Losiami Sierakowem i Rudą, na południowy zachód od Stupna (resztką Puszczy Stupieńskiej) oraz między Markami, Zielonką i Ząbkami. Rozległe obszary leśne między Zielonką, Wesołą, Okuniewem, Pustelnikiem, Zabratcem i Ossowem są użytkowane częściowo, jako poligon wojskowy. We wschodniej części powiatu większe kompleksy leśne znajdują się w okolicy Ostrówka, Szewnicy i Urli. Należy wymienić fragment Puszczy Kamińskiej koło Strachowa, oraz dużą strefę leśną ciągnącą się na pograniczu powiatu od Turza przez Katy-Miąski, Katy Czernickie, Osękę po Szamocin. Lasy zachowały się z reguły na najuboższych glebach, wykształconych przeważnie na piaskach, żwirach i piaskach eolicznych. Na terenie powiatu wyraźną przewagę mają siedliska borowe. Dominują drzewa iglaste, głównie sosna pospolita (80% udziału) z domieszką brzozy brodawkowatej, olchy i dębu szypułkowego. Przeważają lasy w wieku od 20 do 60 lat, młode (ponad 60%). Stare drzewy występują sporadycznie i świadczą o bogatym, niegdyśniejszym składzie gatunkowym tych lasów.

Drugim typem siedliska są łągi olchowo – jesionowe lub wierzbowe, często kępy olch i topól. Miejscami zachowały się fragmenty starych drzewostanów naturalnego pochodzenia. W północnej części powiatu (gmina Marki) występują lasy sosnowo-dębowe na siedliskach boru mieszanego. Na obrzeżach występują pojedyncze brzozy, klony jesionolistne, topole, olsze. W zachodniej części (gmina Radzymin) dominują bory świeże i bory suche. Lokalnie występują tu bory mieszane oraz bory bagienne, łągi i olsy. W miejscach wilgotnych, w dolinach rzek i drobniejszych cieków wodnych występują: olsza, wierzby i topole. Mimo wojennych dewastacji i gospodarczych błędów, w lasach powiatu żyją jeszcze dzikie zwierzęta. Do pospolitych należą: sarna, dzik i lis, do rzadkich jeleni i sporadycznie wędrujące łosie z ostoi w Puszczy Kampinoskiej. W ostatnich latach obserwuje się penetrację przez bobry dolin rzek uchodzących do Jeziora Żegrzyńskiego. Niewielkie fragmenty powiatu leżące w dolinie Bugu są miejscem koncentracji ptaków wodnych i błotnych sezonowo podczas przelotów

Lasy w powiecie porastają z reguły ubogie gleby, przede wszystkim wykształcone na piaskach i żwirach. Z tego powodu na terenie powiatu nie spotyka się wiele formacji leśnych charakterystycznych dla gleb zasobniejszych, np. grądów. W budo-

wie drzewostanów 80% zajmują bory sosnowe z domieszką brzozy. Inne drzewa stanowią domieszkę. Drugą formacją pod względem zajmowanej powierzchni są łągi olchowo-jesionowe lub wierzbowe, porastające obszary wilgotne i bagienne.

Średni wiek drzewostanów w powiecie to 20-60 lat – są to, więc lasy stosunkowo młode.

Lasami w powiecie wołomińskim zarządzają cztery nadleśnictwa – DREWNIKA w części zachodniej i centralnej oraz Łochów w części północno-wschodniej, Minsk w części południowo-wschodniej oraz Jabłonna w części północno-zachodniej.

3.1.5. Klimat

Przeważająca część powiatu wołomińskiego położona jest w mazowieckopodlaskim regionie klimatycznym, który charakteryzuje się przewagą wpływów kontynentalnych. Warunki klimatyczne w centralnej części powiatu kształtują się zasadniczo pod wpływem zachodniej cyrkulacji atmosferycznej i dominujących w ciągu roku mas powietrza polarnego. Temperatura powietrza wynosi średnio 7,5-8 °C. Średnia roczna suma opadów należy do najniższych w Polsce i wynosi około 450-500 mm. Pokrywa śnieżna występuje przeważnie 70-80 dni w roku. Okres bezprzymrozkowy wynosi 165 – 170 dni, a okres wegetacyjny 215 dni. Podobnie jak w całym kraju, obserwuje się tutaj przewagę wiatrów zachodnich i północno-zachodnich. Następniecznienie wynosi od 1 600 do 1 650 godzin i jest większe niż dla Warszawy. Roczna liczba dni pogodnych z zachmurzeniem >20% wynosi od 30 na zachodzie Powiatu do 40 na wschodzie. Opady wahają się od 525 mm na wschodzie do 600 mm na zachodzie i są niższe niż średnia dla Polski (600 mm).

Północno-zachodnia część (gmina Tłuszcz i Dąbrówka) należy do wschodniej, chłodniejszej (mazowieckiej) części dzielnic środkowej. Jest to obszar o najmniejszych w Polsce opadach rocznych (poniżej 550mm). Liczba dni mroźnych wynosi 30 do 50 w roku, a dni z przymrozkami od 100 – 110, czas trwania pokrywy śnieżnej od 38 – 60 dni w roku. Okres wegetacyjny trwa od 200 do 220 dni. W porównaniu z Dzielnicą Śródkową, jest tu mniejsze nasłonecznienie, częste poranne mgły, duża wilgotność terenu, opady gradu. Różnice wynikają przede wszystkim z rzeźby terenu, różnicy poziomu wód gruntowych, stanu i rodzaju zadrzewienia oraz zmiennej szaty roślinnej przyczyniającej się do powstania mikroklimatów.

Tabela 2. Dane klimatyczne powiatu wołomińskiego.

Dzielnica	Wartość
Średnia roczna temperatura powietrza	7,2 °C
Średnia temperatura miesiąca najcieplejszego – lipca	18,5 °C
Średnia temperatura miesiąca najchłodniejszego – lutego	4,0 °C
Średnia wilgotność powietrza	81,5
Średnie zachmurzenie	59,6%
Średnia liczba dni gorących, z temp. > 25 °C	36
Średnia liczba dni mroźnych, z temp min. Poniżej – 10 °C	28
Średnia liczba dni z opadem >0,1 mm	142,6
Średnia suma opadów rocznego	541 mm
Średnia długość okresu bezprzymrozkowego	168 dni
Średnia głębokość przemarzania gruntu	1 m.

Południowo-zachodnia granica powiatu (gminy Żąbki i Zielonka) należy do klimatu „Krainy Wielkich Dolin”. Region ten posiada dość jednolitą hipsometrię i jest stosunkowo mało zróżnicowany pod względem klimatycznym. Średni opad roczny wynosi 500-600 mm. Miesiącami o najmniejszych opadach są luty i marzec, dla których średni opad miesięczny wynosi 27-28 mm, natomiast miesiące o najwyższych opadach to czerwiec i lipiec 74-80 mm. Pokrywa śnieżna zalega przez około 50-60 dni w roku. Średnia temperatura roczna wynosi 7-8 °C.

3.1.6. Obszary chronione

W powiecie wołomińskim znajduje się ok. 23 700 ha obszarów przyrodniczych prawnie chronionych (co stanowi 24,8% całkowitej powierzchni powiatu), w tym :

- 170,78 ha rezerwatów przyrody;
- 840 ha - park krajobrazowy;
- 18 742,9 ha - obszar chronionego krajobrazu;
- 31,6 ha - użytki ekologiczne;
- 120,04 ha – zespół przyrodniczo – krajobrazowy;

- ok. 3 731 ha – Natura 2000* (* uwzględniono powierzchnię Doliny Dolnego Bugu, Doliny Liwca, Krogulca, bez Ostoi Nadbużańskiej, której obszar pokrywa się z Doliną Dolnego Bugu).

Ponadto w powiecie występują 342 obiekty objęte ochroną jako pomniki przyrody.

Na terenie powiatu wołomińskiego występują: Nadbużański Park Krajobrazowy, Warszawski Obszar Chronionego Krajobrazu, obszary Natura 2000, rezerwy i pomniki przyrody: Wschodnia część powiatu (gminy: Thuszcz, Jadów, Klembów i Dąbrówka) leżą na obszarze Zielonych Płuc Polski.

3.1.6.1. Rezerwy przyrody

Na terenie powiatu wołomińskiego powołano 4 rezerwy: Dębina, Śliże, Horowe Bagno, Grabiec oraz Bagno Jacka leżące częściowo w gminie Zielonka, a częściowo w Wesolej. Ich łączna powierzchnia wynosi 170, 78 ha i stanowi 0,18% powierzchni powiatu.

Bagno Jacka – Zielonka (rezerwat torfowiskowy)

Powierzchnia rezerwatu wynosi 19,45 ha i obejmuje niewielkie jezioro, obszar lasu i bagien położony na terenie poligonu wojskowego znajdującego się w zarządzie Nadleśnictwa Drewnica. Niewielki fragment rezerwatu „Bagno Jacka” znajduje się w granicach gminy Zielonka, pozostała jego część położona jest w gminie Warszawa Wesola.

Rezerwat położony jest w obrębie piaszczystego, zwydmionego wysokiego tarasu doliny Wisły, zbudowanego z piasków wodnolodowcowych przewianych, na powierzchni eolicznych. Teren rezerwatu obejmuje lokalne zatopione zagłębienie bezodpływowe pomiędzy wypłaszczonymi, wałami wydnowymi przebiegającymi łukowato w osi wschód – zachód, z niewielkim (ok. 0,5 ha) zbiornikiem wodnym w jego dnie. Przy północnej granicy rezerwatu znajduje się nieco wyższe wzniesienie wydmowe o wysokości względnej ok. 9 m, od strony północnej ostro ścięte wskutek prowadzonej tu ok. 30 lat temu eksploatacji piasku. W wyniku eksploatacji torfu, powstały lokalne sztuczne zbiorniki wodne, pomiędzy którymi pozostały groble. Kilka kanałów melioracyjnych, obecnie tylko okresowo wypełnionych wodą. Obszar jest zasilany głównie wodami opadowymi.

Dno zagłębienia zajmuje niewielki zbiornik wodny z otwartym lustrem wody. Pozostałe zbiorniki są w całości lub w znacznej części zarosnięte mszarem torfowym. Poziom wody wiośną utrzymuje się dość nisko, poniżej linii wyznaczanej przez porastającą roślinność. Poziom wód gruntowych wykazuje dość duże sezonowe wahania pionowe.

Udział powierzchniowy poszczególnych siedlisk leśnych to bór wilgotny ok. 7,5 ha i bór mieszaný ok. 5 ha.

W borach mieszanych, zajmujących proporcjonalnie mniejszą powierzchnię, obok dominującej sosny w drzewostanach zaznacza się znaczny udział gatunków liściastych dębu szypułkowego, brzozy omszonej, brodawkowatej i osiki. Warstwę podszycu tworzy naturalny, różnowiekowy podrost tych gatunków z dodatkiem jałowca pospolitego, kruszyny pospolitej, wrzosu zwyczajnego, a w runie występuje paproć orlicza pospolita, borówki – czarna, brusznica, i pojedyncze osobniki widliaka.

Teren zajmowany przez zbiornik wodny i torfowisko przejściowe zajmują środkową część rezerwatu. Niekorzystnym zjawiskiem, zaobserwowanym w rezerwacie, jest występowanie na jego obrzeżach roślin obcego pochodzenia, takich jak: sosna, dąb czerwoný, robinia akacja, parczelina, winobluszcz pięciolistkowy.

Na terenie rezerwatu Bagno Jacka występuje, co najmniej 158 gatunków roślin, 6 z nich, objęte jest ścisłą ochroną gatunkową, 5 gatunków podlega częściowej ochronie gatunkowej.

Ptaki są najlepiej poznana i opisaną gromadą zwierząt rezerwatu Bagno Jacka. Od roku 1983 do 2004 na terenie rezerwatu zaobserwowano około 110 gatunków, z czego stwierdzono gniazdowanie, pewne lub prawdopodobne, 43 gatunków (średnio 16 – 32/rok), a z zimujące uznano 30 gatunków. Do lęgowych ptaków rezerwatu Bagno Jacka należą m.in: perkozek, cyraneczka, głowienka, czernica, kokoszka wodna, słonka, krętogłów. Okresowo stwierdzano gniazdowanie krogulca, gąsiorka, trzciniaka, pokrzewki jarzębatej, gila i potrzosa. Na omawiany teren często zalatują: jastrząb, myszotów, dzięcioł czarny i kruk a sporadycznie czapla siwa, bocian czarny, łabędź niemy.

Stwierdzono tu, co najmniej 10 gatunków ssaków: ryjówkę aksamitną, kreta, jeża, zająca, piżmaka, kunę, lisa, sarnę, dzika i łosia. Licznie występują nietoperze.

Dębina (Klembów) (rezerwat leśny)

Rezerwat Dębina to jeden z najstarszych rezerwatów w Polsce. Teren obecnego rezerwatu po raz pierwszy został objęty ochroną prawną już w 1934 roku.

Celem ochrony rezerwatu jest mieszany las liściasty, posiadający cechy drzewostanu naturalnego: dębowo – grabowego. Gatunkiem panującym, w pierwszym piętrze drzewostanu, jest dąb w wieku ok. 200 lat, osiągnący wysokość do 30 m. W drugim piętrze gatunkiem dominującym jest grab. W skutek zmiany warunków siedliskowych, spowodowanych przede wszystkim obniżeniem się poziomu wód gruntowych, nastąpiło osłabienie drzewostanu dębowego i ekspansja graba, który miejscami wyparł dąb tworząc dwa piętra drzewostanu. Wiele dębów jest już zupełnie martwych, a większość starych dębów jest osłabiona, zahubiona, słabo owocująca. Główną rolę w drzewostanie zaczyna odgrywać grab. Osika, brzoza brodawkowata, lipa oraz jesion stanowią domieszkę głównie w drzewostanach młodszych klas wieku, w dolnych piętrach.

Z gatunków krzewiastych występują: jarzab pospolity, kruszyna pospolita, leszczyna pospolita, jaskółiec pospolity na glebach słabszych oraz wierzby w okresowo podtopionych zagłębieniach.

W latach 90-tych na terenie rezerwatu Dębina odnotowano obecność wielu gatunków znajdujących się pod ochroną ścisłą: wawrzynka, bluszcz pospolitego, widliaka jałowcowatego i częściową: kruszynę pospolitą, kalinę koralowłą, kopytnika pospolitego, konwalię majową.

W odniesieniu do fauny występującej w rezerwacie nie wykonano dotychczas jej szczegółowej inwentaryzacji. Ze względu na istnienie starego drzewostanu można przewidywać obecność wielu gatunków ptaków dziuplastych.

Zagrożeniem dla rezerwatu jest już wspomniany wcześniej spadek poziomu wód gruntowych oraz zmeliorowanie terenów wokół rezerwatu mające negatywny wpływ na zdrowotność drzewostanów dębowych. Faktem jest też silna penetracja rezerwatu przez okoliczną ludność.

Grabicz (Kobylka) (Rezerwat faunistyczny)

Rezerwat Grabicz obejmuje śródlądne jezioro wraz z otaczającymi je bagnami i lasami. Z powodu zmian, jakim ulegały walory przyrodnicze w ciągu ostatnich trzydziestu lat funkcjonowania rezerwatu, zdezaktualizował się jego cel ochrony. Grabicz

przestał być ostoją i miejscem gniazdowania dla licznych gatunków ptaków wodno-błotnych.

W 1976 roku powierzchnia lustra wody wynosiła 12,5 ha, jednak w wyniku obniżenia się poziomu wód gruntowych i postępującej sukcesji roślinności krzewiastej otwarte lustra praktycznie zanikło. Przyczyną obniżenia się poziomu wód gruntowych i zaniku wody w jeziorze należy upatrywać w intensywną zabudowę terenów budowlanych w okolicach rezerwatu, braku retencji wody na terenach przyległych, w przeprowadzanych melioracjach otoczenia, w poborze wód czwartorzędowych do celów wodociagowych oraz wystąpieniu leja depresyjnego zwierciadła wód podziemnych I poziomu w rejonie Wołomina.

W rezerwacie dominują obecnie zbiorowiska szuwarowe z trzcina, pospolitą oraz palką szerokolistną i wąskolistną, a także turzycowiska z turzycą sztywną. Obserwuje się sukcesję brzozy i wierzby. Wytworzyły się przy tym korzystne warunki siedliskowe dla owadożernejszej rosiczki okrągłolistnej, która w rezerwacie występuje bardzo licznie. Gatunek ten objęty jest w Polsce ścisłą ochroną gatunkową. Zmianie nie uległy zbiorowiska leśne otaczające zbiornik wodny, tworzy je bór wilgotny Molinio – Pinetum z gatunkami dominującymi: sosną i brzozą.

Jeszcze w latach 80-tych gnieździły się tu rybitwy czarne, bekasy kszuki, brodziec krwawodziobe, czajki, 4 gatunki perkozów, gęsi gęgawy, sieweczki rzeczne, głowienki, podgorzalki, płaskonosy, a nawet podobno cietrzewie. Obecna utrata siedlisk spowodowała wycofanie się gatunków wodno-błotnych, dominują gatunki ptaków związane ze środowiskiem leśnym, spotkać można jeszcze żurawie, myszokłowy, usłyszeć charakterystyczne pohukiwania bąka.

Horowe Bagno (Marki) (Rezerwat faunistyczny)

W granicach rezerwatu Horowe Bagno znajdują się zbiorowiska roślinne o dużym zróżnicowaniu, od mszarów wysokotorfowiskowych i przejściowych poprzez zespoły szuwarowe po bagienne brzeziny, bory wilgotne i świeże z fragmentami łąk.

Centralną część rezerwatu stanowi obniżenie międzywydmowe z dużym staniem o powierzchni kilku hektarów i szeregiem małych zbiorników wodnych powstających w skutek eksploatacji torfu. Wyrobiska powstałe po eksploatacji torfu zarosły wtórnie zbiorowiskami wieńniankowymi z dominacją wieńnianki wąskolistnej, a także

zbiorowiskami szuwarowymi z siem skupionym, palką szerokolistną, goryszem błotnym, tojeścią pospolitą, kosaćcem złotym, turzycami oraz wierzbą szarą. Gatunkiem panującym w drzewostanie jest brzoza brodawkowata, brzoza omszona, jarząb pospolity, dąb szypułkowy, sosna pospolita, topola, osika, brzoza czarna. W warstwie runa najliczniej występują trzęślice modra, borówka bagienna, borówka czarna, wiechłina błotna.

Podobnie jak w przypadku większości pozostałych rezerwatów w powiecie wołomińskim, tak również w odniesieniu do Horowego Bagna brakuje aktualnych inwentaryzacji faunistycznych.

W roku 1986 na terenie rezerwatu stwierdzono występowanie 50 gatunków ptaków, między innymi perkozka, bączka, trzciniaka, żurawia, gęś gęgawą, cyraneczkę, różenia. Obecnie potwierdzone jest występowanie legowe jedynie kaczki krzyżówki, łyski, błotnika stawowego.

Liczną gromadę zwierząt stanowią płazy: żaba moczarowa, żaba trawna, rzekotka drzewna, kumak nizinny, ropucha szara. Spośród gadów natomiast wymienić należy: jaszczurkę zwinkę, zaskrońca, żmiję zygzakowatą. Z dużych ssaków najczęściej obserwowano sarnę, łosia, dzika.

Ślize (Jadów) Rezerwat krajobrazowy

Nazwa rezerwatu – Ślize, pochodzi od nazwy uroczyska leśnego, stanowiącego część dużego kompleksu leśnego zwanego Białym Ługiem. Zbiorniki wodne w rezerwacie Ślize, podobnie jak w przypadku rezerwatu Horowe Bagno, powstały w wyniku eksploatacji torfu. Ismięjący zbiornik rozdzielony jest groblą na dwa mniejsze akweny: wschodni i zachodni. Zbiorniki wodne wraz z groblą mają powierzchnię 9,94 ha, co stanowi 22,6 % powierzchni rezerwatu.

Na obu jeziorach stwierdza się fragmentacyjny rozwój roślinności wodnej, tworzy ją jedynie zespół „lilii wodnych”. Główną rolę odgrywają rośliny o liściach pływających po tafli wody: grzybień biały oraz sporadycznie występujące pływaczki.

Na warstwie torfowców stwierdzono występowanie czernieni błotnej siedmiopalecznika błotnego, bobrka trójlistkowego, turzycy dziobkowatej, turzycy ciborowatej, wieńnianki wąskolistnej, tojeści bukietowej, karbieńca pospolitego. W dalszej kolejności występuje zbiorowisko mszyste – turzycowe, na które intensywnie wkraczają zarosła wierzby, sosny i brzozy powodując zarastanie torfowiska.

Na zdecydowanej długości strefy przybrzeżnej stwierdza się występowanie szuwaru trzcinowego, który tworzy niemal wyłącznie trzcina pospolita, z niewielką domieszką tataraku zwyczajnego i paki szerokolistej. Wśród zbiorowisk leśnych największą powierzchnię zajmuje trzęślicowy bór bagienny, stwierdzono także występowanie suboceanicznego boru świeżego *Peucedano - Pinetum*.

W rezerwacie Śliże zinventaryzowano następujące gatunki roślin objęte ochroną ścisłą: grzybieńczyk wodny i widłak jałowcowaty oraz częściową: grzybień białe, kalina koralowa, kruszyna pospolita, konwalia majowa.

3.1.6.2. Park krajobrazowy

Nadbużański Park Krajobrazowy położony jest w środkowym odcinku doliny Bugu, pomiędzy Sterdynią a ujściem Liwca, obejmując swym zasięgiem tereny na lewym brzegu rzeki. Do parku należą także trzy enklawy, pierwsza stanowiąca fragment doliny Narwi powyżej Zalewu Zegrzyńskiego, druga obejmująca obszary leśne Borów Lochowskich oraz łąki położone na północny zachód od wsi Kukawki i Strachów oraz trzecia położona na południe od Drohiczyzna.

Obszar Parku obejmuje tereny charakteryzujące się dużym zróżnicowaniem krajobrazów, od doliny dużej rzeki Bug, z jej licznymi starorzeczami, wyspami, łąkami zalewowymi poprzez dolinę Narwi i Liwca do terenów leśnych i użytkowniczych rolniczo pól uprawnych.

Urozmaicona rzeźba terenu wpływa na duże zróżnicowanie siedlisk. Na obszarze Parku stwierdzono występowanie 118 zespołów i zbiorowisk roślinnych, w tym wiele naturalnych i rzadkich. Wśród zbiorowisk roślinnych dominują zbiorowiska leśne, na siedliskach borowych, stanowiące ponad połowę powierzchni Parku. Szczególnie cenne są zbiorowiska łęgowe i murawy kserotermiczne.

Flora liczy około 1028 gatunków roślin, co stanowi 41,1% flory Polski. Stwierdzono występowanie: 51 gatunków drzew i 63 gatunków krzewów. Występuje tu 47 gatunków chronionych oraz 170 zaliczanych do rzadkich w skali kraju i regionu takich jak: wierzba śniada, lepnica dwudzielna, skalnica trójpalczasta.

Najliczniejszą grupę zwierząt stanowią ptaki. Występuje tu ponad 200 gatunków, w tym ok. 150 odbywa legi na obszarze powiatu. Dla takich gatunków jak sie-

weczka rzeczna i obrożna, rybitwa białoczelna i czarna, dolina Bugu stanowi jedną z największych ostoi w kraju.

Z dużych ssaków spotkać można: sarnę, łosia, dziką, lisę, borsuka, bobra, wydrę. Ponadto zinventaryzowano 12 gatunków płazów i 7 gatunków gadów, w tym gniewosza plamistego i żółwia błotnego.

W wodach Bugu i dopływów stwierdzono występowanie blisko 30 gatunków ryb, w tym rzadkich: brzana, świnki, certy.

W granicach powiatu wołomińskiego, w gminie Jadów, znalazł się fragment enklawy Parku położony w okolicach wsi Strachów i Kukawki, na zachód od Liwca, oraz otulina Parku. W granicach otuliny parku położona jest dolina rzeki Liwiec, rezerwat „Śliże”, a także dwa użytki ekologiczne z Obrębu Borzymy. Powierzchnia Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego w gminie Jadów wynosi 840 ha, co stanowi 7,19 % powierzchni ogólnej gminy.

3.1.6.3. Obszary NATURA 2000

W związku z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej została ona zobligowana do utworzenia na swoim terytorium Europejskiej Sieci Ekologicznej Natura 2000. Ma to na celu ochronę różnorodności biologicznej w krajach Wspólnoty poprzez ochronę siedlisk oraz dzikiej fauny i flory. Sieć obszarów Natura 2000 obejmują obszary specjalnej ochrony ptaków oraz specjalne obszary ochrony siedlisk.

W skład Europejskiej Sieci Natura 2000 wchodzi dwa rodzaje obszarów powoływanych niezależnie od siebie:

- Specjalne Obszary Ochrony [siedlisk] (SOC) wyznaczone na podstawie tzw. "Dyrektywy Siedliskowej", w sprawie ochrony siedlisk przyrodniczych oraz dzikiej fauny i flory. Obszary te powoływane są w celu ochrony rzadkich lub zagrożonych siedlisk i zwierząt z pominięciem ptaków.

- Obszary Specjalnej Ochrony [ptaków] (OSO) wyznaczone na podstawie tzw. „Dyrektywy Ptasiej” w sprawie ochrony dzikich ptaków. Obszary te wyznaczone są z myślą o ochronie rzadkich i zagrożonych gatunków ptaków.

Do europejskiej sieci terenów chronionych Natura 2000 zostały obszary specjalnej ochrony (OSO):

Dolina Dolnego Bugu, PLB 140001

Obszar Dolina Dolnego Bugu ma powierzchnię całkowitą 60041,8 ha. Dolina Bugu jest jednym z najcenniejszych obszarów przyrodniczych w granicach powiatu. Odnacza się wysoką bioróżnorodnością, różnorodnością krajobrazów, jest także niezwykle ważnym miejscem łęgu i migracji ptaków. Bug na odcinku powiatu wołomińskiego jest w większości nieuregulowany, silnie meandruje, tworzy zakola i starorzecza. Miejscami zaznaczają się łachy, piaszczyste skarpy oraz przybrzeżne podmokłości. Brzeży porośnięte są zaroślami wierzbowymi, łęgami lub łąkami. W okolicach miejscowości Kuligów znajdują się rozległe kompleksy murawowo-paźlowe.

Dolina Dolnego Bugu jest ostoją ptactwa na miarę światową. Występuje tu około 200 gatunków, z czego 150 gniazduje. W części znajdującej się w powiecie wołomińskim pod względem ornitologicznym najcenniejszy jest odcinek na wschód od wsi Kuligów, gminie Dąbrówka. Spotkać tu można m.in. gniazdujące rybitwę białoczelną i czarną, siewczkę rzeczną, bąka, błotniaka stawowego, kszycę, czajkę i krwawodzioba, a także na przelotach bataliony, świstuny, rożeńce, głowienki, płaskonosy, kormorany, samotniki i łęczaki. W przybrzeżnych skarpach zakładają gniazda brzegówki i zimorodki, zaś w dolinę regularnie zalatują bieliki i dudki. Bug w okolicach Kuligowa jest ponadto miejscem żerowania dla stad łabędzi niemych liczących kilkadziesiąt i więcej osobników. Gady i płazy wymienione w Załączniku II: kumak nizinny, żółw błotny. Ryby wymienione w Załączniku II: boleń, głowacz białopłetwy, kielb białopłetwy, koza, koza złotawa, piskorz, różnanka. Rośliny wymienione w Załączniku II Dyrektywy Prasiej, występujące w dolinie Bugu: leniec bezpodkwiatkowy, sasanka otwarta, starodub łąkowy.

Dolina Liwca, PLB14002

Obszar Natura 2000 – Dolina Liwca obejmuje łączną powierzchnię równą 23 646 ha. W jego granicach znajduje się dolina Liwca od źródła rzeki do ujścia do Bugu w miejscowości Kamieńczyk. W powiecie wołomińskim fragment ostoi znajduje się w gminie Jadów. Rzeka Liwiec ma długość 126 km, szerokość od 5 do 25 m, a wahań poziomu wody w rzece wynoszą nawet do 3 m.

W dolinie Liwca dominują siedliska łąkowe i pastwiska stanowiące 50 % powierzchni obszaru, które głównie powstały na zmeliorowanych bagnach. W dalszej kolejności na 33% powierzchni występują siedliska rolnicze, natomiast lasy stanowią

jedynie 24 % powierzchni obszaru. Lokalnie występują łęgi olchowe i olchowo-jesionowe, w niewielkich kompleksach leśnych dominuje sosna.

Obszar Dolina Liwca został utworzony przede wszystkim dla ochrony 19 – tu następujących gatunków ptaków wymienionych w Załączniku I Dyrektywy Prasiej: bąk, bocian czarny, bocian biały, błotniak stawowy, orlik krzykliwy, kropiatka, zięlonka, derkacz, żuraw, rybitwa czarna, rybitwa rzeczna, zimorodek, dzięcioł czarny, dzięcioł średni, lerka, świergotek polny, podróźniczek, pokrzewka jarzębata i ortolan.

W załączniku II Dyrektywy Prasiej wymieniono bołenia, piskorza, kozę i kozę złotawą występujące w Liwcu. Ponadto dolina jest miejscem występowania starotubu łąkowego i rzepiku szczecińskiego – roślin również wymienionych w tej Dyrektywie. Do europejskiej sieci terenów chronionych Natura 2000 zostały włączone specjalne obszary ochrony (SOO).

Krogulec PLH, 140008

Obszar ochrony siedlisk „Krogulec”, który obejmuje dwa zbiorniki wodne: Krogulec i Glinianka położone w odległości 2 km od wsi Dąbrówka. „Krogulec” obejmuje powierzchnię 110,7 ha, jest obszarem dotychczas prawnie niechronionym, projektowanym, jako użytek ekologiczny. 90 % powierzchni stanowią lasy iglaste, a 10 % gminy orne.

Ostoja Nadbużańska, PLH 140011

Ostoja obejmuje ok. 260 km odcinek doliny Bugu od ujścia Krzyny do Jeziora Zegrzyńskiego. Większość doliny pokrywają suche, ekstensywnie użytkowane pastwiska. Obszary bagienne są usytuowane głównie przy ujściach rzek, dopływów Bugu oraz wokół pozostałych fragmentów dawnych koryt rzecznych. Koryto Bugu jest w większości niezmienione przez człowieka, pozostały tu liczne, piaszczyste wyspy, nagie lub porośnięte wierzbowymi lub topolowymi łęgami nadrzecznymi, z dobrze rozwiniętymi zaroślami wierzbowymi. Pierwsza terasa rzeki obfituje w starorzecza, zróżnicowana pod względem wielkości, głębokości i stopnia porośnięcia przez roślinność wodną. Do ostoi włączony jest także kompleks lasów liściastych między miejscowościami Drażniew i Platerów. Lasy zajmują niecałe 20% obszaru. Dominują siedliska nieleśne: łąki i pastwiska oraz uprawy rolnicze. Naturalna dolina dużej rzeki. Szczególnie cenny jest kompleks nadrzecznych lasów o zachowanym naturalnym charakterze oraz szereg zbiorowisk łąkowych i związanych z siedliskami wilgotnymi,

typowo wykształconych na dużych powierzchniach. 16 rodzajów siedlisk z tego obszaru znajduje się w Załączniku I Dyrektywy Rady 92/43/EWG. Stwierdzono tu występowanie 20 gatunków z II Załącznika Dyrektywy Rady 92/43/EWG. Jest to jeden z najważniejszych obszarów dla ochrony ichtiofauny w Polsce. Obejmuje ona 10 gatunków ryb z II Załącznika Dyrektywy Rady 92/43/EWG, z którą zlotawą i kielbkiem białopłetwym. Stanowiska rzadkich gatunków roślin w tym 2 gatunki z II Załącznika Dyrektywy Rady 92/43/EWG. Bogata fauna bezkręgowców, m.in. interesujące gatunki pająków. Obszar ma również duże znaczenie dla ochrony ptaków.

Poligon Rembertów, PLH14_14

Obszar położony jest w obrębie rozległego kompleksu Lasów Rembertowsko-Okuniewskich porastających wschodnią część Kotliny Warszawskiej (mezoregion Równiny Wołomińskiej). Od strony zachodniej teren ten graniczy z aglomeracją warszawską. Od II połowy XIX w. wykorzystywany był jako poligon wojsk lądowych.

Lasy (głównie mieszane) pokrywają około połowę obszaru, pozostałą część pokrywają wydmy, plaże piaszczyste, łąki, zarośla i roślinność terenów podmokłych. Obszar stanowi bardzo ciekawy przykład rzeźby polodowcowej o specyficznej budowie geologicznej i zróżnicowanym geomorfologicznie krajobrazie. Wśród utworów powierzchniowych dominują holocenijskie wydmy paraboliczne pochodzenia wiatrowego i pola piaszków przewianych.

W centralnej i północnej części obszaru rozciągające się piaszczyste wydmy zróżnicowane są pod względem form morfologicznych. Do rozpowszechnionych należą niewielkie wydmy paraboliczne o zróżnicowanej wysokości i ramionach otwartych w kierunku zachodnim lub północno-zachodnim. Znacznie rzadsze, ale jednocześnie wyraźnie wyeksponowane w krajobrazie są wydmy o kształcie łuków i wałów. Te ostatnie przekraczają 25 m wysokości względnej. Tym piaszczystym wzgórzom towarzyszą owalne, płaskodenne, bezodpływowe obniżenia, tzw. misy deflacyjne (również pochodzenia wiatrowego – wywiewanie) oraz lokalne zagłębienia terenu wypetnione osadami mineralnymi, organicznymi lub wodą. Jedno z największych takich zagłębień, wypetnione torfem, znajduje się w części południowej i nosi nazwę Bagna Jacka.

Prawie 80% obszaru porastają zbiorowiska leśne. Są to głównie bory sosnowe, które reprezentują niemal pełną skalę wilgotnościową siedlisk, od skrajnie suchych po wilgotne. Osobliwością przyrodniczą tego terenu są pola odsłoniętych piasków (Wydyma Szwalnicka) oraz mozaika roślinności związana z naturalnym procesem utrwalania wydym śródlądowych. Pod względem zajmowanej powierzchni dominują tu murawy szczytliche. Bogatsze florystycznie płaty nawiązują pod względem składu gatunkowego i struktury do muraw napiaskowych ze strzęplicą siną, w które z czasem się przekształca. Małowniczym elementem dawnych placów ćwiczeń wojsk pancernych są suche wrzosowiska z dominującym wrzosem zwyczajnym. Pod względem florystycznym najbardziej zbliżone są do wrzosowisk knotnikowych (z rośliną – knotnikiem). W miejscach gdzie nie został przzerwany ciąg następujących po sobie zbiorowisk roślinnych stanowiących kolejne stadia sukcesyjne wykształcały się, jako ostatnie ogniewo suche bory chrobotkowe. Pomimo, niewielkiej powierzchni cechują się dobrze wykształconą strukturą i zróżnicowanym wiekowo drzewostanem. W południowej części obszaru, w lokalnym obniżeniu, w miejscach gdzie wydobywano torf wykształcała się roślinność torfowisk mszysto-turzycowych i mszarów, która stanowi różne stadia regeneracyjne. Pod względem fitosocjologicznym wyróżniono tu zbiorowiska wetniani wąskolistnej i turzycy dzióbkwatej. Do szczególnie interesujących i jednocześnie bardzo malowniczych pod względem krajobrazowym należy zbiorowisko turzycy nitkowanej, występujące tutaj w dwóch postaciach - płaskiego, dywanowego mszaru orazPHYWYAJĄCYCH wysepek. Licznie rosną tu: żurawina błotna, modrzewnica zwyczajna i przygiętka biała. W obrębie obszaru stwierdzono liczne gatunki chronione i zagrożone. Do szczególnie cennych należą: kosaciec syberyjski i czarcikęsik Kluka, wymieniony w Polskiej Czerwonej Księdze Roślin. Oba gatunki cechuje duża liczebność. Rośliny te związane były z występującymi tu niegdyś zmiennowilgotnymi łąkami trzęślicowymi, które uległy zarosnięciu przez roślinność drzewiastą i krzewy. Obecnie gatunki te występują, jako element runa w około dwudziestoletnim drzewostanie brzoźowym. Z innych gatunków warto wymienić goździka piaskowego, selernicę żytkowaną oraz kukulkę plamistą

Strzebla Błotna w Zielonce, PLH14_20

Obszar jest stanowiskiem priorytetowego gatunku ryby karpiowatej - strzebli błotnej, znalezionej w 2006 roku w ramach realizacji wieloletniego projektu ochrony

populacji tego gatunku na obszarze Mazowsza. Stanowisko to jest śródlęsnym, izolowanym, małym i płytkim zbiornikiem wodnym, powstałym w latach 70-tych ubiegłego stulecia, jako zbiornik przeciwożarowy, leżącym około 150 m na północny wschód od bardzo ruchliwego skrzyżowania (rondo) dróg nr 631 i 634. Zbiornik ten nadal ma status zbiornika przeciwożarowego, chociaż od dawna jego pojemność jest znikoma wskutek bardzo silnego wypłycenia i - wynikającego z tego faktu - zarosnięcie już około 80% jego powierzchni przez trzcinę pospolitą. W okresie suszy powierzchniowa wierzchnia lustra wody zbiornika zmniejsza się do zaledwie 200-300 m kwadratów. W tym stosunkowo głębokim miejscu, znajdującym się w południowym ramieniu zbiornika, minimalna głębokość wody nie spada poniżej 0,5 m.

Białe Błota, PLH140038

Obszar jest stanowiskiem priorytetowego gatunku ryby karpionowej - strzebli błotnej. Stanowisko to jest dawnym rozległym torfowiskiem, obecnie silnie przesuszonym, w obrębie, którego w latach przed II wojną światową eksploatowano do celów opałowych torf, wykonując do tego celu kilkanaście wyrobisk o różnej wielkości. Obszar Białych Błot leży na północnych przedmieściach miasta Wołomin. Jego naturalną granicą w części północnej jest las, a w pozostałej części z obszarem graniczy zabudowa jednorodzinna; bezpośrednio lub tylko w niewielkim oddaleniu. Obecna liczba zbiorników wodnych w Białych Błotach jest zmienna, gdyż silnie zależy od stanu wody. Ogólnie rzecz biorąc, wszystkie istniejące zbiorniki są płytkie i bardzo silnie zamulone. Na całym obszarze poruszanie się pieszo ułatwiają ścieżki (zaledwie kilka), wydeptane przez okoliczną ludność, w tym bardzo nielicznych wędkarzy, okresowo jednak znaczne ich fragmenty pozostają zalane wodą nawet latem. Jednak niedostępność niemal całego obszaru Białych Błot i małe możliwości rekreacji, w tym łowienia na wędkę atrakcyjnych gatunków ryb sprawiają, że teren ten jest odwiedzany przez nielicznych i nader rzadko.

Ostoja Nadliwiecka, PLH140032

Ponad połowę obszaru stanowią łąki i zarośla, jedną piątą obszary rolnicze, pozostałą część lasy (głównie liściaste, w mniejszym stopniu iglaste i mieszane) oraz obszar wodny rzeki Liwiec. Liwiec należy do największych dopływów rzeki Bug. Pęczątek bierze w rozległej, zatorfionej niecce będącej najprawdopodobniej dawnym je-

zorem lodowca. Do lat II połowy XX w. znajdował się tu jeden z największych w Polsce kompleksów torfowisk niskich typu dolinowego noszący nazwą Bagna Klimonty lub Torfowisko Klimonty, który zmeliorowano i zamieniono na łąki. Liwiec płynię przez teren o konfiguracji falistej i pagórkowatej, przecinając obszar morenowy w okolicach Kisielan i Mokobód koło Siedlec. Częściowo rzeka wykorzystuje w swoim biegu rozległe niecki wytopiskowe po bryłach martwego lodu. Podłoże rzeki jest bardzo urozmaicone, na przemian piaszczyste, żwirowe, gliniaste i zamulone. Wielokrotnie podejmowano próby regulacji koryta, ale zmieniono je jedynie w górnym i częściowo w środkowym biegu. Na odcinku od Pogorzela do ujścia Liwiece płynie naturalnym, zmiennym, co do głębokości i szerokości korytem, tworząc liczne meandry. W dolnym odcinku występują liczne wyspy, śródrzeczne płycizny, łąchy, plaże i starorzecza.

W dolinie dominują użytki zielone tworzące mozaikę z lasami łągowymi, olsami, zarosłami wierzbowymi oraz szuwarami. Krajobraz urozmaicają pojedyncze drzewa i ich grupy. Lokalnie w wielu miejscach postępuje wtórne zabagnienie i obserwowana jest dynamiczna regeneracja naturalnej roślinności. Czynnikiem stymulującym tych procesów jest zaprzestanie użytkowania oraz działalność bobrów.

Dolina Liwca to cenny krajobrazowo i przyrodniczo kompleks przestrzenny różnych środowisk reprezentujących pełną skalę wilgotnościową siedlisk występujących w dolinie rzecznej i warunkujący ściśle określone zespoły roślin i zwierząt. Charakterystycznym elementem tutejszego krajobrazu są lasy łąkowe. Najpośpolitszymi zajmującymi największe powierzchnie są łągi olszowo-jesionowe. Różnicują je przede wszystkim wiek drzewostanów oraz stopień uwilgocenia, zależny od występowania lub braku zalewów. Najlepiej wykształcone i reprezentatywne zarówno pod względem składu gatunkowego, jak i struktury łągi olszowo-jesionowe występują w obrębie kompleksu stawów rybnych w Klimontach, w okolicy Jarnic oraz Grodziska. Tutaj stwierdzono również obecność chronionego grzyba - czarki szkarłatej. W środkowym i dolnym odcinku Liwca wzrasta stopniowo udział i reprezentatywność nadrzecznych łągowo-wierzbowych. Największe i najcenniejsze fragmenty tych łągowo-wierzbowych znajdują się poniżej Urli i Barchowa (gminy: Jadów i Łochów).

W dolnym odcinku Liwca wzrasta liczba starorzeczy. Te naturalne zbiorniki wodne są wynikiem erozyjnej i akumulacyjnej działalności rzeki zmieniającej często

swoje koryta w granicach tarasu zalewowego. Starorzecza w obrębie obszaru są zróżnicowane pod względem wieku i kształtu. Mają najczęściej charakter zbiorników wygętych w kształcie liter: C, L, S i U lub rzadziej przybierają owalny kształt litery O. Znaczenie rzadziej występują w formie wydłużonych rynien bocznych. Ich głębokość wynosi średnio 0,5-2 m. Powierzchnia starorzeczy jest bardzo różna i waha się od kilkudziesięciu m² do kilku hektarów. Stronie i wklęsłe brzegi tych zbiorników porastają gatunki wierzb, topola oraz olsza czarna. Wypukłe, niskie i płaskie brzegi zasiedla roślinność namuliskowa i szuwarowa, przechodząca w zewnętrzny pas zarośli, zadrzewień lub łąk. Dna najstarszych starorzeczy znajdujących się w zasięgu wód powierzchniowych, pokryte są osadami pochodzenia organicznego z domieszką frakcji mineralnych. Zbiorniki leżące poza zasięgiem wód powierzchniowych wysłane są mutem organicznym, którego zasadniczym składnikiem jest detrytus roślinny.

Do osobliwości tego terenu należą niewielkie płaty nizinnych torfowisk zaskadowych, które cechuje obfite występowanie kruszczyka błotnego i wetlików szerokolistnej. Na okresowo odsłoniętych dnach stawów rybnych pojawiają się zbiorowiska drobnych roślin jednorocznych na wilgotnych i mokrych podłożach mineralnych dostępnymi dla roślinności tylko przez krótki czas w ciągu roku. Do szczególnie interesujących gatunków roślin naczyniowych należą gatunki wymienione w Polskiej Czerwonej Księdze Roślin - cibora żółta i krwawnica pospolita. Ich obecność warunkuje ekstensywna gospodarka rybacka w obrębie stawów hodowlanych.

Dolina Liwca jest ważną ostoją dla fauny. Szczególne znaczenie ma dla ptaków i ichtiofauny. Wśród tej ostatniej stwierdzono 6 gatunków wymienionych w Załączniku II Dyrektywy Siedliskowej. W głównym korycie systemu rzeki Liwiec lokalnie szczególnie licznie występują różanka i koza. Poprawa jakości wody oraz czynna ochrona spowodować mogą dynamiczny rozwój ich populacji.

Na terenie obszaru Liwca występują wydry i bobry. Po dolinie Bugu jest to najważniejsza w województwie ostoja staroduba błotnego.

Dolina Liwca to jedna z najważniejszych ostoi dla populacji: poczwarówek - zwężonej i jajowatej oraz skójki gruboskorupowej. Stwierdzono tu również zatoczka łamliwego. Obszar ten ma szczególne znaczenie dla ochrony i zachowania brzozy nielubianej, gatunku figurującego w Polskiej Czerwonej Księdze Roślin. Jej populacja na

odcinku Czepielin-Golice liczy ok. 200 osobników i jest jedną z największych w województwie mazowieckim.

Dolina Liwca ma również duże znaczenie pod względem biogeograficznym. Stanowi m.in. najdalej wysunięte na północ miejsce występowania wazki lecicchy białoznacznej, będąc tym samym północną granicą zasięgu tego gatunku. Z innych rzadkich gatunków warty podkreślenia jest północny gatunek wazki - łąka wiosenna. Szczególną rzadkością jest obecność chrząszcza, który w Polsce notowany był zaledwie na kilku stanowiskach. Tutaj też odkryto bardzo rzadkiego w Polsce pająka *Tetragnatha reimoseri*. Tym samym stanowisko to stało się elementem łącznikowym izolowanych do tej pory względem siebie populacji w północno-wschodniej Polsce i na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim. Dla borealnego pająka *Aphileta misera* dolina Liwca jest południowym krańcem zasięgu.

Przeprowadzone w stawach rybnych obszaru badania wykazały duże bogactwo gatunkowe brzochożęsków. Znalezione *Ichthyidium bifurcatum* jest drugim stwierdzeniem tego gatunku w Polsce, a trzecim na świecie! Ogólny wskaźnik różnorodności gatunkowej dla tej grupy zwierząt wyniósł 2,73. Dla porównania wskaźnik różnorodności gatunkowej brzochożęsków dla lasów łęgowych Puszczy Białowieskiej wynosi 2,95, a dla eutroficznyczej jezior - 2,03-2,54.

Godne podkreślenia jest występowanie w obrębie obszaru pijawki lekarskiej, gatunku wymienionego w Polskiej Czerwonej Księdze Zwierząt.

Torfowiska Czernik, PLH1417

Obszar obejmuje dwie bezodpływowe niecki otoczone wysokimi wałami zwymięmi, z których największa nosi nazwę Góra Wizna. Rozciąga się tu duży kompleks łąkowy zwany Czernikiem, w którym dominują bory sosnowe. Jedne z najlepiej zachowanych, na terenie wschodniego Mazowsza, torfowisk mszysto-turfowycowych i mszawców, z płatami reprezentującymi stadia przejściowe do torfowisk wysokich z torfowcem magellanijskim. Swoistą mozaikę tworzą tu zbiorowiska: turzycy dziobkowatej, wetlików wąskolistnej i turzycy nitkowatej. Ten ostatni występuje w dwóch postaciach: płaskiego, dywanowego mszaru oraz pływającego wysepek. Do osobliwości należą niewielkie powierzchniowo płaty mszaru dolinkowego z turzycą bagienną. Obrzeża torfowisk porastają różne pod względem fazy rozwojowej, jak również stop-

nia zachowania bory bagienne. Dużą wartość przyrodniczą tego terenu podkreśla masowe występowanie rosiczki okrągłolistnej oraz obecność turzycy bagiennej, wymiennej w Polskiej Czerwonej Księdze Roślin, szlaczkonia torfowca, motyla z rodziny bielinkowatych figurującego Polskiej Czerwonej Księdze Zwierząt oraz wazki – żabki większej. Na terenie Obszaru występuje dość liczna populacja żmii zygakowatej oraz odbywają legi żurawie.

3.1.6.4. Warszawski Obszar Chronionego Krajobrazu

Obszar chronionego krajobrazu obejmuje tereny chronione ze względu na wyróżniający się krajobraz o zróżnicowanych ekosystemach, wartościowe ze względu na możliwość zaspokajania potrzeb związanych z turystyką i wypoczynkiem lub pełnią funkcją korytarzy ekologicznych (Dz. U. nr 92 z dn. 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, art. 23). Wyznaczenie obszaru chronionego krajobrazu następuje w drodze rozporządzenia wojewody. Projekt rozporządzenia w sprawie wyznaczenia lub powiększenia obszaru chronionego krajobrazu wymaga uzgodnienia z właściwą miejscowo radą gminy.

Powiat wołomiński znajduje się w zasięgu Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Powołano go Rozporządzeniem Wojewody Warszawskiego z dnia 29 sierpnia 1997 r. w celu ochrony wyróżniających się krajobrazowo ekosystemów i powiązanie ich z krajowym systemem obszarów chronionych. Warszawski Obszar Chronionego Krajobrazu ma pełnić funkcję naturalnego korytarza ekologicznego, który pozwalałby na swobodne rozprzestrzenianie się gatunków. W tym celu w jego granicach wyodrębniono strefę szczególniejszej ochrony ekologicznej obejmującą tereny decydujące o potencjale biotycznym tych obszarów oraz o ciągłości ekologicznej ponadlokalnych powiązań przyrodniczych oraz strefę ochrony urbanistycznej obejmującą wybrane tereny miast i wsi, posiadające szczególne wartości przyrodnicze (Rozp. Woj. Warsz. z dn. 29 VIII 1997; Rozp. Woj. Maz. z dn. 3 VIII 2000). Zgodnie z rozporządzeniem Warszawski Obszar Chronionego Krajobrazu ma powierzchnię całkowitą równą 149 051 ha.

Warszawski Obszar Chronionego Krajobrazu, w Powiecie Wołomińskim obejmuje fragmenty gmin Kobyłka, Marki, Radzymin, Wołomin, Żąbki, Zielonka. Jego powierzchnia na terenie powiatu wynosi ok. 197 km², co stanowi ok. 20,7 %

powierzchni powiatu. Powierzchnia Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu na terenie całego Nadleśnictwa Dřewnica wynosi ok. 2919 ha, w tym strefa szczególniejszej ochrony ekologicznej – ok. 1821 ha, a strefa zurbanizowana – ok. 1098 ha.

Leśny Kompleks Promocyjny „Lasy Warszawskie”

Pojęcie Leśnych Kompleksów Promocyjnych (LKP) pojawiło się po raz pierwszy w Ustawie o lasach z 1994 r. (Art. 13b). LKP pełni funkcję promocji zrównoważonej gospodarki leśnej i ochrony zasobów przyrodniczych. Przede wszystkim są to lasy będące w zarządzie Lasów państwowych, ale na wniosek, mogą być włączone także lasy innych właścicieli.

Zasady funkcjonowania LKP określa jednolity program gospodarczo-ochronny, który opracowuje dyrektor właściwej Dyrekcji regionalnej lasów Państwowych.

Przy każdym Leśnym Kompleksie Promocyjnym funkcjonuje Rada naukowo-społeczna, która jest inicjatorem działań podejmowanych na terenie Kompleksu. W skład rady wchodzi nie tylko pracownicy nadleśnictw, ale również przedstawiciele lokalnych organizacji i lokalnych mieszkańców, wspólnie starają się rozwiązywać problemy danego terenu.

Największy nacisk w LKP kładzie się na ochronę wyjątkowych walorów przyrodniczych, przy prawidłowo prowadzonej gospodarce leśnej i działaniach naukowo-doswiadczalnych. Do podstawowych celów LKP należą:

- Badanie zależności między biocenotypem i biocenozą a gospodarką leśną;
- Zachowanie i odtwarzanie naturalnych walorów lasu, za pomocą ekologicznych metod gospodarowania;
- Integrowanie gospodarki leśnej z ochroną krajobrazu i aktywną ochroną przyrody;
- Promocja gospodarki leśnej, jaką prowadzi Lasy Państwowe, czyli trwałe, zrównoważone i wielofunkcyjne, przestrzennym zagospodarowaniu terenu;
- Prowadzenie badań nad nowymi ekologicznymi modelami na całym terenie Lasów Państwowych;
- Doskonalenie prowadzonej edukacji-leśnej prowadzonej przez pracowników nadleśnictw;

we, układy urbanistyczne, obiekty muzealne czy też ślady dawnej tradycji i kultury ludowej w wielu przypadkach przesadzają o tym, że dana destynacja jest atrakcyjna dla turystów. Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny (ciało doradcze Komisji Europejskiej) podaje w swojej opinii, że turystyka kulturowa (rozumiana, jako powiązana z walorami artystycznymi i krajoobrazowymi, dziedzictwem historycznym i artystycznym oraz tradycjami lokalnymi) należy do sektorów turystycznych o najwyższym potencjale wzrostowym. Co więcej, napływ turystów zagranicznych spoza Unii Europejskiej do Europy jest w dużej mierze poddyktowany chęcią zapoznania się z walorami kulturowymi. Jednocześnie raport podkreśla, iż dziedzictwo kulturowe Europy jest tą jedyną, unikalną, niepodrabialną wartością, która decyduje o przeważającej konkurencyjnej kontynentu i jego znaczeniu na turystycznej mapie świata. Tradycyjna kultura ludowa jest ważnym walorem krajoznawczym. Obejmuje ona zjawiska bezpośrednio związane z ludem i jego życiem, stąd też ma ona zarówno charakter materialny jak i duchowy.

Punktem wyjścia do zrozumienia i przeanalizowania potencjału kulturowego powiatu wołomińskiego jest historia, która jest bezpośrednio powiązana z pozostałym dziedzictwem kultury materialnej oraz spuścizny niematerialnej.

3.2.1. Z dziejów obszaru objętego projektem

Ziemie, które wchodziły w skład powiatu wołomińskiego należą do historycznego Mazowsza. Włączone wraz z nim do państwa Mieszka I pozostawały pod władzą jego następców aż do śmierci Bolesława Krzywoustego. Odrębność Mazowsza zapoczątkowana od rozbitcia dzielnicowego Polski trwała do śmierci ostatnich książąt mazowieckich. W 1526 roku Mazowsze wróciło do Korony, by w niej trwać aż do ostatniego rozbioru Polski w 1795 roku. Tereny powiatu w średniowieczu pokryte były ogromnymi lasami, bagnami i torfowiskami, będąc położonymi daleko od centrów gospodarczych i politycznych. Nieliczne osady leżące wśród puszczy miały zaledwie po kilka chatup. Wykopaliska potwierdzają istnienie w czasach wczesnopiastowskich osad w miejscach, gdzie dziś znajdują się Duczki, DREWNIKA, Grabie Nowe, Marki, Pustelnik, Radzymin, Wołomin, Zahubice i Zielonka. Jeszcze w XVI wieku obszar należał do najsiabiej zaludnionych i zagospodarowanych obszarów Mazowsza.

Ożywienie gospodarcze nastąpiło dopiero w II połowie XIV wieku. Łączyło się to z przeniesieniem stolicy królestwa z Czerska do Warszawy. Polityka króla wpłynęła na ożywienie szlaków handlowych, które przechodziły przez wschodnie Mazowsze. Z miejscowości obszaru objętego projektem rozwinęły się wtedy Jadów i Radzymin leżące przy jednym z tych szlaków. Wiek XV był również pomyślny dla Mazowsza. Książęta Bolesław IV i Bolesław V popierali rozwój miast. Ten ostatni w 1475 roku nadał przywilej lokacyjny Radzyminowi. W tym samym roku Jadów otrzymał przywilej targowy i prawo odbywania jarmarków. Powstały wtedy również parafie w Kiełbowie, Radzyminie, Dąbrówce, Jadowie i Kobyłce.

Włączenie Mazowsza do Korony przyczyniło się do awansu mazowieckiej szlachty. Region położony w głębi zjednoczonego państwa, daleko od granic, rozwijał się wprawdzie wolno, ale dość systematycznie, zwłaszcza w XVI i na początku XVII wieku, gdy Warszawa była już stolicą Polski. Dopiero „potop” szwedzki przyniósł mu duże zniszczenia. Garnizon szwedzki stacjonujący w stolicy dokonywał wypadów w okolice, grabiąc i zdobywając zaopatrzenie.

Pospolite ruszenie szlachty mazowieckiej wspierane przez chłopów brało udział w odbiciu Warszawy z rąk szwedzkich w czerwcu 1656 roku. W czasie walk o stolicę działania wojenne toczyły się również na przedpolach Ząbkowskiej Woli i Marek.

W drugiej połowie XVIII wieku, szczególnie po I rozbiórce Polski, ożywienie polityczne i gospodarcze objęło również obecny powiat wołomiński. Szczególnie rozwinął się Radzymin, kiedy jego właścicielką została księżna Eleonora Czartoryska, żona Michała Czartoryskiego. Księżna wybudowała w mieście okazały pałac w pięknym otoczeniu parkowym, ufundowała kościół oraz budynek, w którym powstała pierwsza szkoła elementarna i przytułek dla ubogich. Proboszczem radzyminskim był wtedy wybitny działacz Komisji Edukacji Narodowej ksiądz Kazimierz Narbutt.

Drugą miejscowością, która przeżywała wtedy rozwój była Kobyłka. W 1776 roku, Gaucie de Salgues zorganizował tu szkołę rolniczą, a około roku 1781 kolejny właściciel Kobyłki, hrabia Aleksander Unrug założył „persjanię”, wytwarzającą pasy jedwabne i złociste – kontuszowe oraz dla gwardii koronnej. Z fundacji biskupa Marcina Zaluskiego architektki włoscy Guido Antonio Longhi i Jakub Fontana zbudowali

piękną świątynię w stylu późnego baroku, uchodzącą za jedną z najcenniejszych budowli sakralnych w Polsce.

W Powstaniu Kościuszkowskim społeczeństwo obszaru wykażało patriotyczną postawę. W kwietniu 1794 roku w czasie Insurekcji Warszawskiej mieszkancy Kobyłki, głównie robotnicy manufaktury Filisjeana, wypędzili z miasta stacjonujący tam oddział Kozaków. 26 października 1794 r. pod Kobyłką stoczono wielką bitwę z korpusem wojsk rosyjskich dowodzonym przez generała Aleksandra Suworowa. Żołnierze polscy z dywizji gen. Jana Meyena i gen. Stanisława Byszewskiego po zwycięskiej bitwie ulegli przeważającym wojskom rosyjskim.

W wyniku trzeciego rozbioru Polski w 1795 roku region został podzielony między Prusy i Austrię. Linia podziału przebiegała w pobliżu Warszawy. Marki, Zielonka i Żabki znalazły się w zaborze pruskim a pozostałe tereny z Radzyminem, Kobyłką i Wołominem w zaborze austriackim. Straciły w związku z tym rynki zbytu w Warszawie i sąsiednich gminach, co przyczyniło się do problemów gospodarczych.

Po klęsce Prus w wojnie z Napoleonem ziemie zaboru pruskiego na Mazowszu znalazły się w Księstwie Warszawskim. Weszły one w skład departamentu warszawskiego. Taka sytuacja trwała do zwycięskiej wojny z Austrią w 1809 roku. W wojnie tej dużą rolę odegrała bitwa pod Radzyminem.

Po zwycięskiej wojnie cała tak zwana Nowa Galicja włączona została w skład Księstwa Warszawskiego. Departament warszawski poszerzony został do Liwa i objął cały obszar obecnego powiatu wołomińskiego, należący od tego czasu do powiatu stanisławowskiego. Taki podział utrzymał się również po upadku Napoleona i likwidacji Księstwa Warszawskiego.

W roku 1812 przez teren powiatu przechodziła część wojsk francuskich w wielkiej wyprawie na Moskwę. Pamiątką tego są funkcjonujące do dziś nazwy związane z tym wydarzeniem: „trakt napoleoński” – szeroki gościniec przebiegający częściowo przez teren obecnego powiatu, „dolek napoleoński” koło Radzymina, oraz stare domy, w których rzekomo miał zatrzymywał się Napoleon w czasie wyprawy na Moskwę.

Królestwo Polskie w latach 1815 – 1830 przeżywało szybki rozwój. Ożywił się nieco Radzymin dzięki polityce gospodarczej jego właściciela księcia Edwarda Lubomirskiego oraz napływowi osadników niemieckich i Żydów, którzy rozwinęli han-

del i rzemiosło. Duży rozwój przeżywał Jadów. Dzięki staraniom jego właściciela hrabiego Stanisława Zamoyskiego w 1823 roku otrzymał prawa miejskie. Powstanie Listopadowe, które wybuchło w Warszawie 29 listopada 1830 roku, a zimą i wiosną 1831 roku przerodziło się w regularną wojnę polsko-rosyjską objęło swoim zasięgiem również część obecnego powiatu, przylegającą bezpośrednio do Warszawy. Działania wojenne dotyczyły Marek, Żabek i Zielonki. Szczególnie Żabki objęte zostały działaniami wojskowymi podczas sławnej bitwy o Olszynkę Grochowską. Dziedzic Klemmowa gen. Franciszek Żymiński był jednym z dowódców tego powstania i bohaterem bitwy pod Grochowem, gdzie został śmiertelnie ranny. Major Leon Drewnicki – dziedzic Drewnicy koło Żabek, w czasie Powstania Listopadowego utworzył oddział partyzancki, którym osobiście dowodził.

W 1837 roku województwa zamieniono na gubernie. Obszar obecnego powiatu wołomińskiego znalazł się w guberni warszawskiej. W niektórych miejscowościach stacjonowały oddziały rosyjskie. Po okresie wzmożonych represji życie gospodarcze i kulturalne stopniowo ożywało. W 1845 roku otwarto w Radzyminie Instytut Nauczycieli Elementarnych. Na ożywienie gospodarcze duży wpływ miało wybudowanie drogi bitewnej z Warszawy do Radzymina, która dalej łączyła Warszawę z Wysokiem i Białymostkiem oraz oddanie do użytku w 1862 roku linii kolejowej Warszawa – Petersburg. Ta druga inwestycja przebiegająca przez Żabki, Zielonkę, Wołomin i Tuszcz miała zasadnicze znaczenie dla rozwoju Wołomina i innych miejscowości znajdujących się przy trasie kolei.

W czasie Powstania Styczniowego rejon powiatu był dogodnym terenem do prowadzenia działań partyzanckich. Najaktywniej na tym terenie działał oddział naczelnika powstańczego powiatu stanisławowskiego majora Józefa Jankowskiego liczący prawie 100 partyzantów. Stoczył on potyczki z oddziałami rosyjskimi pod Nieporętem, Markami, Radzyminem i Międzyzlesiem. Dwie zbiorowe mogiły powstańcze znajdują się w Boruczy koło Międzyzlesia, a pojedyncze groby powstańców na różnych cmentarzach.

Wyraźne przemiany cywilizacyjne, na terenach obejmujących obecnie powiat dokonały się dopiero w ostatniej ćwierci XIX wieku. W końcu XIX wieku hrabia Romaniker, właściciel dóbr żąbkowskich od wybudowanych w Żąbkach dwóch cegielni poprowadził linię kolejową w kierunku warszawskiego Bródna. W 1882 roku Anglicy

z Bradfordu, bracia Briggs założyli w Markach wielką fabrykę, w której wyrabiano przędzę czesankową i przędzę wełnianą farbowaną. Fabryka zatrudniała początkowo 800 robotników, aby w 1891 roku osiągnąć zatrudnienie prawie 3000 osób. Fabrykanci dla robotników zbudowali osiedle domów mieszkalnych, szpital, szkołę i ochronki dla dzieci, a dla siebie piękny pałac nad rzeką Długą. W pobliskim Pustelniku zbudowano dwie cegielnie, a kilka następnych w okolicach Radzimina. W Strudzie powstał zakład metalowy. W 1898 roku z inicjatywy dziedzica Wołomina Henryka Wojciechowskiego powstała tam duża cegielnia, a w 1905 roku huta szkła oraz kilka mniejszych zakładów przemysłowych. Poza wymienionymi zakładami na terenie powiatu radzimińskiego funkcjonowały również: browary w Radziminie, Zagóścińcu, Trojanach, kilka gorzelni, fabryka materiałów drzewnych wyposażona w maszynę parową koło Strachówki, fabryka wyrobów mosiężnych i bawełnianych oraz fabryka płótna lnianego i wyrobów wełnianych w Jadowie. Dobry klimat, lasy, bliskość Warszawy i dogodnie z nią połączenie, sprzyjały budowie domów letniskowych. To wtedy przybył do Wołomina znajomy Henryka Wojciechowskiego, geograf i publicysta Wacław Nałkowski, który zbudował pod Wołominem dom rozstawiony w twórczości jego córki Zofii Nałkowskiej, jako „dom nad łakami”. W 1912 roku architekt Tadeusz Tołwiński stworzył projekt uczynienia z Ząbek miasta – ogrodu. W Ząbkach zamieszkał między innymi: gen. Kazimierz Sosnkowski, pisarka Magdalena Samozwaniec oraz aktorka Maria Przybyłko-Potocka i reżyser Arnold Szyfman.

Thuszeż i okolice były bardzo silnym ośrodkiem ruchu ludowego. Tworzono Kółka Rolnicze im. Stanisława Staszica. W latach 1906–1908 w Thuszczu wydawane było pismo „Siewba”. Głosiło ono hasło „przez oświatę, dobrobyt, jedność do siły ludu, narodu i Ojczyzny”. Było to pismo w dużej mierze skierowane do chłopów, uczące ich jak efektywnie uprawiać ziemię i hodować zwierzęta. Na podany grunt w powiecie radzimińskim natrafiła inicjatywa Kościoła tworzenia Parafialnych Związków Katolickich. Głównym ich celem było zakładanie parafialnych bibliotek i czytelni, szkół ludowych z polskim językiem wykładowym oraz innych instytucji społecznych.

Na początku sierpnia 1915 roku rejon powiatu znalazł się pod okupacją niemiecką. Jeszcze przed wybuchem wojny na terenie powiatu radzimińskiego powstały niepodległościowe komórki konspiracyjne. Oddziały POW na terenie powiatu w dniach 10 i 11 listopada 1918 roku czynnie włączyły się w akcje rozbrajania Niem-

ców. Ich postępniki rozbrajano między innymi w Radziminie, Thuszczu i Wołominie. W Radziminie w końcu 1918 roku rozpoczął działalność powiatowy samorząd. Początek niepodległości był bardzo pomyślny dla Wołomina. Na mocy dekretu Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego 4 lutego 1919 roku osada Wołomin otrzymała prawa miejskie.

W sierpniu 1920 roku tereny obecnego powiatu wołomińskiego były miejscem wielkiej Bitwy Warszawskiej. Tędy szło główne uderzenie bolszewików na stolicę. Po decyzji Naczelnego Wodza o przeniesieniu walnej bitwy nad Wisłę zaczęto organizować polskie linie obrony na tak zwanym przedmościu warszawskim. Przy kopaniu rowów strzeleckich i budowie umocnień aktywny udział brała miejscowa ludność. Atak na Warszawę rozpoczęli bolszewicy wieczorem 13 sierpnia przełamując pierwszą linię polskiej obrony w rejonie Kraszewa i Wiktorowa i zdobywając tego dnia wieczorem Radzimin. Od tego dnia aż do wieczora 15 sierpnia miasto było miejscem krwawych walk. Do historii przeszły również ciężkie boje o Ossów 14 sierpnia, gdzie poległ kapelan Legii Akademickiej, ksiądz major Ignacy Skorupka i o Wólkę Radzimińską, gdzie zginął kapitan Stefan Pogonowski.

Czasy II Rzeczypospolitej były okresem rozwoju gospodarstwa społecznego. Największy rozwój przeżywały miejscowości podwarszawskie a szczególnie Wołomin, gdzie funkcjonowały dwie huty szkła i kilkanaście innych zakładów przemysłowych. W Zielonce powstał Wojskowy Instytut Techniczny, którego częstym gościem był Marszałek Józef Piłsudski. Powstawały liczne stowarzyszenia społeczne. W 1923 roku utworzono kluby sportowe: „Mazur” w Radziminie i „Huragan” w Wołominie. Dobrze rozwijało się szkolnictwo. W powiecie funkcjonowało kilka gimnazjów.

Już 1 września 1939 roku nad terenem powiatu rozgrywały się walki powietrzne. Zbombardowane zostały Radzimin i Wołomin oraz dworzec kolejowy w Thuszczu. 11 września Niemcy zajęli Thuszcz, 13 Radzimin a 14 Wołomin. W końcu września przez teren powiatu z Puszczy Białej przechodził oddział majora Henryka Dobrzańskiego „Hubala”. Od 1942 roku rozpoczęto eksterminację ludności żydowskiej i likwidację gett. 26 maja zlikwidowano getto w Thuszczu, we wrześniu w Jadowie. Szczególnie tragiczna była likwidacja getta w Wołominie. Część jego mieszkańców rozstrzelano na miejscu, a pozostających przewieziono do getta warszawskiego. Więk-

szość Żydów z pozostałych gett. w tym z dużego getta radzyńskiego, zamordowano w obozie zagłady w Treblince.

Od początku okupacji na terenie powiatu zaczął organizować się podziemny ruch oporu. Najpierw była to partyzantka powrześniowa, którą reprezentowała głównie Organizacja Wojskowa „Wilki”. Na początku 1940 roku ukonstytuowały się w powiecie struktury Związku Walki Zbrojnej. W wyniku podjętych na naradzie przywódców KOP, ZWZ i NOW decyzji, na terenie powiatu powstała Armia Krajowa. Organizował się również konspiracyjny ruch ludowy. Na przełomie 1939 i 1940 roku na terenie powiatu powstała Chtopska Organizacja Wojskowa „Raclawice”.

W lipcu 1944 roku oddziały Armii Krajowej z radzyńskiego Obwodu „Rajski Ptak” przystąpiły do Akcji „Burza”. 29 lipca tego roku na teren powiatu radzyńskiego wkroczyły wojska sowieckie. Następnego dnia ich czołgi z 3 Korpusu Pancernego 2 Armii zajęły Wołomin, Kobyłkę i Radzymin. Miejscowości te oraz Tuszcz już nieco wcześniej zostały opanowane przez jednostki Armii Krajowej. W związku z wyzwoleniem południowych terenów Obwodu, jednostki AK uczestniczące w Akcji „Burza” zostały przemianowane na pododdziały 32 Pułku Piechoty Armii Krajowej, wchodzącego w skład 8 Dywizji. Działania bojowe w ramach „Burzy” zbiegły się czasie z walkami, które prowadziły na naszym terenie sowiecki 3 Korpus Pancerny. Bitwa, jaka toczyła się w rejonie Radzymina i Wołomina, była największą bitwą pancerną na ziemiach polskich w II wojnie światowej. Zakończyła się ona klęską 3 Korpusu. Na polach bitwy pozostało około 300 zniszczonych czołgów sowieckich. 15 sierpnia 1944 roku wojska sowieckie zajęły Tuszcz. Część żołnierzy AK i innych niepodległościowych organizacji przeszła z powrotem do konspiracji.

Po wyzwoleniu przeprowadzono zmiany w administracji państwowej. W rejonie warszawskim były one niewielkie. Przywrócono w dawnych granicach powiat radzyński. W 1952 roku siedzibę starostwa przeniesiono z Radzymina do Wołomina. Do powiatu dołączono wtedy gminy Marki i Zabki.

W wyniku reformy administracji w 1975 roku powiaty uległy likwidacji. Odtworzono je już w III wolnej Rzeczypospolitej. Powiat wołomiński, jak wszystkie powiaty w Polsce, rozpoczął swoją działalność 1 stycznia 1999 roku. Od jesieni 1981 roku na naszym terenie tworzone były komórki NSZZ „Solidarność”. Najaktywniej działały one w Radzyminie i Wołominie. Wybrane w 1990 roku, w pierwszych wol-

nych wyborach samorządy gminne i miejskie rozpoczęły okres działań, które przyczyniły się do rozwoju wielu miejscowości regionu. 13 czerwca 1999 roku region odwiedził Ojciec Święty Jan Paweł II. Na Cmentarzu Żołnierzy Polskich 1920 roku w Radzyminie modlił się na mogiłach Bohaterów wojny 1920 roku i spotkał się z żyjącymi weteranami tej wojny.

3.2.2. Zabytki powiatu

Na terenie powiatu jest stosunkowo mało zabytków wpisanych do Krajowego Rejestru Zabytków.

Gmina Dąbrówka

Chłajęty – Jaktory

Na przełomie XVIII i XIX wieku Czarnowscy wybudowali dwór murowany w miejsce drewnianego dworku. Z tyłu pałacu znajdował się folwark. W 1912 dwór został przebudowany. Po wojnie dwór odebrano właścicielom. Jadwiga i Witold Wołomiński odkupili od Państwowego Funduszu Ziemi pałac wraz z przyległym terenem i kosztami obrzytnych środków finansowych przywrócili pałac do dawnej świetności. W starym parku przypałacowym można spotkać piękne jesiony, czarne topole, lipy i sosny, które pamiętają czasy dawnej świetności dworu.

Kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Dąbrówce

Parafia w Dąbrówce istnieje od 1442 roku. Niedługo kościół był tu drewniany. Dopiero na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku zbudowano świątynię murowaną. Kościół zaprojektował Zygmunt Twardowski. Została wzniesiona na planie krzyża, w stylu neogotyckim, jako budowla jednonawowa, ozdobiona wieżą. Kościół nie uległ zniszczeń wojennych. Ich odbudową zajęto się w latach 1945 – 1955. W 1970 kościół został otynkowany, przez co przybrał neobarokowy wizerunek. Neobarokowe jest także wnętrze świątyni. Możemy w nim obejrzeć pamiątkowe tablice fundatorów kościoła i dziedzicom Słęzan, Janowi i Marii von Egert, czy szaty liturgiczne z XVII – XVIII wieku. 1 października 1821 roku sakrament Chrztu Świętego otrzymał tu Cyprian Kamil Norwid.

Sięzany

Pałac w Słężanach zbudowano ok. 1880 roku, jest położony na wysokiej skarpcie, tuż nad brzegami bużańskiego starorzecza. Z jednej strony otacza go park, z drugiej rzeka.

Dziś pałac pełni funkcję Domu Konferencyjnego. W pochodzącym z lat osiemdziesiątych XIX wieku, korpusie głównym ekлекtycznego dworu, stylizowanym i utrzymanym w dawnym charakterze mieści się część konferencyjna pałacu. Dobudowane przed I wojną skrzydło zajmują zaś pokoje gościnne.

Gmina Jądów

Kościół parafialny p.w. Zrządzenia Krzyża Świętego, został wybudowany w latach 1882-84 wg projektu architekta Józefa Piusa Dziekońskiego. Jest to neogotycki kościół, wybudowany na planie krzyża łacińskiego i zorientowany w kierunku Ziemi Świętej.

Zespół dworski z II połowy XIX wieku, wybudowany w obecnym kształcie po 1860 roku przez rodzinę Kotarbińskich. Po II wojnie majątek przejął Skarb Państwa. Po 1956 roku prawie w całości wycięto park otaczający zabudowania dworskie.

Gmina Kłembów

Kościół św. Klemensa

Pobudowana w latach 1823-1829 na miejsce spalonej w czasie insurekcji kościuszkowskiej świątyni zbudowano klasycystyczną świątynię murowaną, ufundowaną przez ówczesnego właściciela miejscowości gen. Franciszka Żymierskiego.

W Kłembowie znajduje się również zabytkowy cmentarz rzymsko-katolicki z zabytkowymi mogiłami oraz murowana kapliczka z figurą św. Rocha z I połowy XIX wieku.

Raszów

W 1872 roku z dóbr Kraszew wydzielono folwark o powierzchni 540 morgów. Pierwotna kompozycja parku została prawie całkowicie zatarła. Można jedynie sądzić, że był to park o skromnych ambicjach kompozycyjnych. Głównym elementem były drzewa otaczające dwór i aleja dojazdowa obsadzona

Wola Raszowska

Pałac barokowy jest rekonstrukcją budowli pochodzącej z ok. 1680 roku z fundacji rodziny Łuszczewskich. W czasie II wojny światowej pałac zniszczono.

W latach 1951-53 powojenny właściciel – Centralny Zarząd Radiostacji i Telewizji odbudował go wg projektu Jana Wołińskiego. Obecnie w pałacu mieści się szkoła. Pałac otoczony jest resztkami parku krajobrazowego z XIX wieku.

Gmina Kobyłka

Kościół p.w. Świętej Trójcy w Kobyłce. To jeden z najcenniejszych polskich zabytków budownictwa sakralnego XVIII wieku. Kościół ten – zbudowany został z fundacji biskupa Marcina Zabuskiego w 1742 r. w stylu późnego baroku przez weńskiego architekta Guido Antonio Longhiego. W 1763 r. rozbudowali go jezuita, również według projektu Włocha, Jakuba Fontana. Nazwany został "Perłą na Mazowszu". Posiada bogate wyposażenie rokokowe. W 1999 r. w niszach fasady kościoła odkryto freski przedstawiające drogę krzyżową. Na cmentarzu grzebalnym znajduje się murowana kaplica p.w. Św. Filomeny, zbudowana w 1837 r. dla rodziny Matuszewskich. Stary cmentarz usytuowany obok kościoła z kapliczkami, grobowcami, starymi nagrobkami jest skarbnicą tutejszej historii.

Gmina Marki

W roku 1884 firma "Briggs, Posselt i spółka" uruchomiła w Markach jedną z największych i najnowocześniejszych wówczas przędzalni wełny w Europie Środkowo-Wschodniej. Bracia Briggs zbudowali także w Markach m.in. osiedle robotnicze (33 budynki) oraz budynek szkoły elementarnej. Zespół fabryczny braci Briggsów powstał wg projektu E. Lilpopa. W skład zespołu wchodziła: fabryka włókiennicza, domy robotnicze, szkoła, szpital, ochronka dla dzieci, budynek dla inżynierów sprządzonych do fabryki oraz pałac właścicieli w otoczeniu parkowym.

Centralnym budynkiem osiedla robotniczego oraz najbardziej okazałym pod względem architektonicznym był wzniesiony około 1890 roku gmach szkoły podstawowej. Rezydencja rodziny Briggsów zbudowana została w latach 1883-1890 wg projektu Antoniego Beilla. Obecnie znajduje się tu budynek Zespołu Szkół nr 1

Kościół parafialny p.w. Świętego Izydora zbudowano w latach 1895-1899 w stylu neogotyku nadwiślańskiego według projektu Jana Hinza. Piebania przy kościele jest również zabytkowa, pochodzi z XIX wieku.

Gmina Poświętne

Krabulki Górki

Park dworski XVIII/XIX wiek, położony jest na północno zachód od wsi Krubki. Folwark Krubki zajmował 2082 morgi. Park w Krubkach to 10 hektarów masyw zieleni. W parku napotkamy przewrócony cokoł pomnika. Pomnik ten wraz z krzyżem postawiono na miejscu, gdzie w pojedynku zginął członek rodziny Archutowskich, dawnych właścicieli Krubek.

Gmina Radzymin

Kolegiata Radzyńska - Kościół parafialny p.w. Przemienienia Pańskiego. Parafia Radzymin została erygowana w 1473 roku. Kościół klasycystyczny wzniesiony w latach 1779-1780. Była to budowla murowana, jednonawowa, dekorowana trójkątnym szczytem. Kościół został przebudowany i powiększony w latach 1897-1919 wg projektu Konstantego Wojciechowskiego. Plebania przy kościele pochodzi z II połowy XVIII wieku z drewnianą, przeszkloną werandą.

Ważnym historycznym miejscem w Radzyminie jest Cmentarz Żołnierzy Polskich 1920 roku. Nawiedził go 13 czerwca 1999 roku papież Jan Paweł II. Tu znajdują się zbiorowe mogiły żołnierzy polskich poległych w bitwie pod Radzyminem w sierpniu 1920 roku, bratnia mogiła 127 żołnierzy polskich 1939 roku oraz groby żołnierzy organizacji konspiracyjnych z lat wojny 1939-1944.

Szkoła klasycystyczna - zbudowana w latach 1843-1844 wg projektu Antonio Corazziego dla Instytutu Nauczycieli Elementarnych. Plac pod budynek z dość dużym ogrodem podarował dziedzic Krusenstern, sam zaś wielki dwupiętrowy budynek muryrowany, zwany przez mieszczan radzyńskich „gmachem” finansowało Ministerstwo Oświaty Królestwa Polskiego.

Szpital wojskowy budynek zaprojektowany przez Henryka Marconiego. Wybudowany został w stylu neoklasycystycznym i oddany do użytku w 1843 roku. Wojsko rosyjskie przeznaczyło obiekt na szpital dla chorych żołnierzy.

Obecnie mieści się tam Miejski Zakład Wodociągów, Kanalizacji i Administracji Budynków Komunalnych.

Gmina Strachówka

Oseka

Znajduje się tu młyn wodny z częścią mieszkalną na rzece Osownica. Młyn położony jest wzdłuż grobli na zachodnim krańcu wsi Oseka. Budynek wybudowano na planie wydłużonego prostokąta. Pomieszczenia młyńskie i mieszkalne pokryte są

wspólnym dachem. Został zbudowany w pierwszej połowie XIX wieku, a na początku XX wieku do części mieszkalnej dobudowano nową część.

Borki

Założenie dworskie z początku XIX wieku, z którego zachował się tylko park, znajdujący się w Borkach. Usytuowane jest w środkowej części wsi, po wschodniej stronie drogi biegnącej przez wieś i łączącej Borki z Jadowem.

Gmina Tuszcz

Pałac w Chrzęsnem

Późnorennesansowy pałac wzniesiono w 1635 r. W XVIII wieku wnętrza zostały częściowo przebudowane. To budowla jednopiętrowa, z grubymi murami i dwiema basztami. Pomieszczenia na parterze mają kolebkowe sklepienia z lunetami. Na piętrze zachowały się belkowe stropy z XVIII wieku oraz dwa rokokowe kominki z piaskowca oraz dekoracja sztukatorska. Jest to piętrowa, murowana budowla na planie prostokąta. Chrzęsne zamieszkiwali i odwiedzali malarze, pisarze, rysownicy, naukowcy. Jego właściciele zawsze związani byli ze środowiskiem warszawskich artystów. W pobliżu pałacu znajdują się resztki parku krajobrazowego z I połowy XIX wieku.

Jasienica

Dawny park dworski powstał ok. XIX wieku. W 1827 roku znajdował się tu folwark o powierzchni 1.267 mórg. Można przypuszczać, że w momencie powstania dworu istniały tu już skupiska drzew.

Miąse

Park w Miąsem powstał w I połowie XIX wieku na powierzchni 7,8 ha. W pobliżu parku zachowała się jedynie barokowa, murowana z cegły tynkowana kapliczka z XVIII wieku wzniesiona koło lipy. Wiek lipy jest zbliżony do wieku najstarszych drzew w parku.

Mokra Wieś

W 1848 roku na terenie posiadłości został zbudowany pałacyk, który zaprojektował Józef Boretti (pałacyk został zniszczony w czasie II wojny światowej). Zarys powierzchni zniszczonego dworu wskazuje, że zajmował on powierzchnię 240 m². Park powstał najprawdopodobniej ok. roku 1827 i został rozbudowany w związku z budową pałacyku.

Gmina Wołomin

Kaplica pod wezwaniem Matki Boskiej Zwycięskiej w Ossowie

Ossów to długa wieś ulicówka wzdłuż rzeczki Długiej. W dniach 14-15 VIII 1920 roku trwały tu najcięższe walki Bitwy Warszawskiej. Cmentarz wojenny usytuowany jest na południe od rzeki Długiej. Powstał na miejscu, gdzie po bitwie ciała zabitych złożono w 9 zbiorowych mogiłach. W miejscu tym ustawiono krzyż, poświęcony we wrześniu 1920 roku. W 1924 roku, w rocznicę bitwy odsłonięto pomnik ku czci poległych pod Ossowem. W 1928 roku cmentarz otoczono murem ceglany i zbudowano małą kaplicę pod wezwaniem Matki Boskiej Zwycięskiej wg projektu profesora Brunona Zborowskiego. Na bramie cmentarza widnieje napis: "Siedmio-kroć odpieraliśmy hordy bolszewickie, tu padliśmy u wrót stolicy a wróg odstąpił".

Kościół parafialny p.w. *Matki Bożej Częstochowskiej* to najstarszy kościół w Wołominie. Jego budowę rozpoczęto w 1908 r. a zakończono w 1914. Była to świątynia w stylu neogotyckim, jednonawowa. 26 sierpnia 1953 r. do wnętrza kościoła powrócił cudownie ocalony w czasie wojny obraz Patronki - Matki Bożej Częstochowskiej. Autorem wielobarwnych malowideł zdobiących sklepienie i ściany świątyni był prof. Jerzy Ostrowski. Freski przedstawiają "1000 lat historii Polski i Kościoła w naszej Ojczyźnie".

„*Dom Nad Łąkami*” - muzeum im. Zofii i Wacława Nałkowskich - to dom rodziny Nałkowskich wybudowany w 1895 roku. Zamieszkiwali w nim geograf i publicysta Wacław Nałkowski z żoną Anną. Tutaj dzieciństwo spędziły ich córki: Zofia Nałkowska (1884-1954), wybitna przedstawicielka XX-wiecznej prozy oraz Hanna Nałkowska (1888-1970), rzeźbiarka.

Willa „*Laurentium*” - pałac An der Tank - wzniesiona została ok. 1915-1920 roku przy ul. Nagómej 2. Stanowiła przykład budownictwa z dwudziestolecia międzywojennego. Do roku 1992 willa była bryłą w stylu krymskim. W 1992 roku została przebudowana i obecnie prezentuje styl luksemburski.

Gmina Ząbki

Willa *Alina* znajduje przy ul. Słowackiego 10. Budynek wybudowany został ok. 1915 r. Zaprojektował go Tadeusz Tołwiński. Budynek wzniesiony został w stylu dworcowym. Obecnie znajduje się tu Miejski Ośrodek Kultury, a prace remontowe przeprowadzono w latach 1988-1991 na zlecenie Urzędu Miejskiego w Ząbkach.

Kolejna zabytkowa willa powstała w czasie miasta - ogrodu Ząbki znajduje się w Ząbkach przy ul. Kilonowej 6. Wybudowana została w 1918 r. według projektu Aleksandra Babskiego.

Gmina Zielonka

Willa przy ul. *Sienkiewicza 20* zbudowana została ok. 1898 roku. Willa stanowi przykład zespołu willowo parkowego końca XIX wieku. Budynek znajduje się w centralnej części miasta. Budynek otoczony jest drzewostanem częściowo pomnikowym.

Walory historyczne interesujące dla turysty, to nie tylko obiekty wpisane do Krajowego Rejestru Zabytków. To także inne dobra materialne świadczące o historii, dziedzictwie kulturalnym i religijnym. Poniżej przedstawiono te, które mogą stanowić historyczne walory turystyczne.

Tabela 4. **Historyczne walory turystyczne** na podstawie ankiet wypełnionych przez urzędy gmin.

Dąbrówka
- Kościoły parafialne w Józefowie, Kuligowie i kaplica w Zaścieniach; <i>Kapliczki</i>
- Największe kapliczek i krzyży przydrożnych znajduje się w miejscowościach: Chajęty, Dąbrówka, Józefów, Karpin, Kuligów, Małopole, Trojany, Wszebory a także innych miejscowościach. Usytuowane są między wsiami, przy głównych drogach we wsi, miedzach i polach;
- Pomnik Tadeusza Kościuszki w Dąbrówce, pomnik Oręza Polskiego w Kotakowie, Dąb Pamięci w Dąbrówce;
- Cmentarz parafialny w Dąbrówce;
- Mogiła żołnierzy w 1939 r., zabytkowe groby z połowy XIX wieku księży tutejszej parafii oraz właścicieli ziemskich: Guzowatki, Słężan, Małopola, symboliczny grób matki Cypriana Norwida, mogiła żołnierzy z 1920 roku na cmentarzu parafialnym w Józefowie.
Poświętne
- Cmentarz parafialny w Poświętnem;
- Pomnik - Obelisk Lotników Polskich z 55 eskadry bombowej Naczelnego Wodza SZ II Rzeczypospolitej;
- Grób Rodziny Lelewełów;
- Obelisk poświęcony rodzinie Lelewełów w Woli Cugowskiej
- Turze - Młyn wodny, zbożowy Młyn Wodny powstał ok. 1900 roku na rzece Rządzy.
Tuszczy
- Neogotycki kościół parafialny p.w. Św. Stanisława Biskupa w Postoliskach, zbudowany

<p>w latach 1913 – 1919, z barokowymi ołtarzami w świątyni, chrzcielnicą, konfesjonalem z XVIII wieku. Tu znajduje się rokokowa monstrancja i kielich gładki również z XVIII wieku. Na plebani przechowywane są księgi metrykalne od 1651 r.;</p> <ul style="list-style-type: none"> - Zabytkowa wieża ciśnień w Tuszczu, wybudowana dla potrzeb kolei żelaznej warszawsko – petersburskiej; - Kościół parafialny p.w. Przemienienia Pańskiego w Tuszczu z 1932 r.; - Cmentarz poległych obrońców Ojczyzny z 1920 roku w Tuszczu; - Pomnik nagrobny Jana Adamowicza Pińskiego dłuta Xawerego Dumikowskiego; - Przydrożne kapliczki nieodłączny element krajobrazu gminy wybudowane w XVIII i XIX w. w różnych stylach m.in. w miejscowości Miąse, Mokra Wieś i w mieście Tuszcz. - Kamień nagrobny grobowca Jana Pińskiego – Adamowicza; - Cmentarzyk Obrońców Ojczyzny z 1920 roku; - Pomnik upamiętniający walki żołnierzy Armii Krajowej z obwodu "Rajski Pańk". 	<p>Radzymin</p> <ul style="list-style-type: none"> - Parafia Przemienienia Pańskiego, Kolegiata p.w. Św. Jana Chrzcziciela; - Parafia Świętego Jana Chrzcziciela w Nadmie; - Parafia Św. Stanisława BM, Stare Załubice; - Sanktuarium Jana Pawła II; <p>Kapliczki</p> <ul style="list-style-type: none"> - Kapliczka na Zjawieniu – z początku XX wieku, zbudowana w stylu zakopiańskim wg projektu Feliksa Michałskiego; - Kaplica na Rejentówce; - Kapliczka we wsi Nadma; - Kapliczka we wsi Dybów; - Krzyż przydrożny wzniesiony X rocznicę bitwy o Radzymin na wzgórzu w Cegietni przy trasie Radzymin-Warszawa; - Na terenie gminy istnieje wiele krzyży z różnych okresów, wznoszonych z różnych okazji. Najstarsze drewniane związane są prawdopodobnie z panującą zarazą (inskrypcje słabo czytelne), I wojną światową, dziesięć, misyjne; - Pomnik Tadeusza Kościuszki; - Pomnik Wincentego Witosa; - Pomnik Cypriana Kamila Norwida; - Figura św. Jana Nepomucena z 1779 r.; - Obelisk we wsi Mokre z tablicą pamiątkową upamiętniającą śmierć majora Stefana Waltera, bohatera wojny z bolszewikami 1920 roku; - Cmentarz parafialny parafii rzymsko-katolickiej p.w. Przemienienia Pańskiego w Radzyminie. Zakończony w 1706 roku. Układ na planie krzyża, ze stosunkowo dużą ilością drzewostanu. Zespół cmentarza (rozplanowanie, nagrobki, ogrodzenia drzewostan) wpisany do rejestru zabytków pod nr 1475. Najstarsze nagrobki klasycystyczne z 1830 r. i 1831 r.; ogrodzenie – mur z granitowego kamienia, kuta brama z I poł. XVIII w.; - Cmentarz Żołnierzy Polskich 1920 roku;
---	--

<ul style="list-style-type: none"> - Cmentarz żydowski, nieczynny. Powstanie cmentarza należy wiązać z najstarszymi wzmiankami na temat osadnictwa żydowskiego, widoczny jest na mapie Królestwa Polskiego z 1832 – 1843 roku; - Cmentarze ewangelickie, nieczynne. Powstanie cmentarzy należy wiązać z osadnictwem niemieckim (ewangelickim), począwszy od 1869 roku. Zachowały się ślady po dwóch cmentarzach ewangelickich w Radzyminie przy ulicy Polnej i w Wiktorowie. 	<p>Strachówka</p> <p>Mogły upamiętniające jedna z największych bitew Powstania Styczniowego we wsiach Borucza i Kąty Wielgi.</p> <p>Klembów</p> <ul style="list-style-type: none"> - Kościół w Klembowie pw. Św. Klemensa, wybudowano na miejscu poprzedniego drewnianego w latach 1823-9. W latach 1885-94 został rozbudowywany pod kierunkiem budowniczego W. Kamińskiego. Jednonawowy kościół na planie krzyża łacińskiego, nosi cechy klasycyzmu. <p>Kapliczki</p> <p>Na terenie gminy jest wiele kapliczek i krzyży przydrożnych m.in.:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Kaplica matki Bożej u Sióstr w Ostrówku; - Kapliczka neogotycka wzniesiona po powstaniu styczniowym w 1863 r. w lesie w Orzeszniku, w Miejscowości Michałów; - Murowana kapliczka w Krzywicy; - Kapliczka – metalowy krzyż osadzony w kamieniu, umieszczony pomiędzy dwoma wiązami; - Ponad 100-letnia murowana kapliczka z figurą św. Marka Ewangelisty w Lipce; - Kapliczka w Karolewie. <p>Pomniki, mogiły</p> <ul style="list-style-type: none"> - Pomnik upamiętniający miejsce obozu NKWD, z którego wywożono żołnierzy AK do Łagrow sowieckich; - Dwie mogiły na cmentarzu w Klembowie: Bolesława Krzyżewskiego – poległego w Bitwie Warszawskiej 1920 r. i Józefa Młyńskiego – żołnierza AK i pedagoga, zamordowanego w 1944 r.
	<p>Wołomin</p> <ul style="list-style-type: none"> - Kościół pw. Matki Bożej Królowej Polski w Wołominie; - Kościół pw. Św. Józefa Robotnika; - Kościół pw. Św. s. Faustyny w Helenowie; - Kościół pw. Najświętszej Maryi Panny Królowej Różańca Świętego w Majdanie; - Kościół pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Duczkażach; <p>Pomniki, obeliski</p> <ul style="list-style-type: none"> - Pomnik Jana Pawła II, pl. 3 Maja. - Wołomin, skwer Piłsudskiego – Pomnik Obrońców Ojczyzny 1920 r.;

- Wołomin, pl. 3 Maja od strony ul. Montuski – pomnik Ku Czei Bohaterów Pomordowanych Przez Barbarzyńców Hitlerowskich W Latach 1939 – 1944 Społeczeństwo Wołomina;
- Wołomin, pl. 3 Maja, w części wschodniej - pomnik Bohaterom Ziemi Wołomińskiej Poległym W Walce Z Okupantem Hitlerowskim W Latach 1939 – 1945 Składa Hołd Społeczeństwo Miasta;
- Wołomin, Skwer Bohaterów Powstania Styczniowego – kamień pamiątkowy Bohaterom Powstania 1863 R. Rodacy;
- Wołomin, skwer na rogu ulic Przejazd i Wilsona – pomnik W Hołdzie Żołnierzom Armii Krajowej I Narodowych SH Zbrojnych Ziemi wołomińskiej Walczących O Wolność Polski;
- Wołomin, ul. Piaskowa – pomnik Miejsce kaźni uświęcone męczeństwem żołnierzy Polskiej Walczącej pomordowanych i zesłanych do łagrów przez NKWD i sądy polowe Armii Radzieckiej w latach 1944-45, w hołdzie Bohaterom tablicę tę poświęcają koledzy z AK;
- Wołomin, ul. Ogrodowa przy siedzibie Urzędu Miasta – pomnik W 60. Rocznicy nadania praw miejskich Wołominowi – Wołomin 1979;
- Wołomin, ul. Ogrodowa 2, od strony skweru Piłsudskiego – tablica pamiątkowa Nauczyciele Ziemi Wołomińskiej zamordowani przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939 – 1945;
- Wołomin, ul. 1-go Maja – czolg z tablicą pamiątkową W hołdzie bohaterskim żołnierzom Z Gwardyjskiej Armii Pancerniej i Żołnierzom Polski Podziemnej, którzy w dniach 30 VII-6 VIII 1944 r. stoczyli w rejonie Wołomina i na przedpolu Warszawy bitwę z hitlerowskim najeźdźcą;
- Wołomin, ul. Sportowa na terenie stadionu – kamień Pamięci pomordowanych i poległych w latach okupacji hitlerowskiej oraz zmarłych działaczy, zawodników i trenerów w okresie 70-lecia WKS „Huragan” 1923-1993.;
- Wołomin, ul. Piłsudskiego przy kościele – pomnik „Papież Jan Paweł II 1920-2005 „Ludziom Nie Wolno Nigdy Tracić Nadziei W Zwycięstwo Dobra”;
- Ossów, ul. Matarewicza róg drogi prowadzącej na cmentarz 1920 r. – obelisk z zegarem;
- Ossów, ul. Matarewicza 233 – obelisk upamiętniający śmierć ks. Skorupki;
- Ossów, ul. Matarewicza 229, pola położone na północ od zabudowań wsi – krzyż w miejscu postrzału ks. Skorupki;
- Ossów, ul. Matarewicza 148 przed szkołą podstawową – pomnik ks. Skorupki;
- Zagośćciniec, skrzyżowanie ul. Szkolnej i 100-lecia – kamień pamiątkowy 1878-1978 100 lat Zagośćciniec;
- Zagośćciniec, ul. 100-lecia 39 – tablica 50 lat Ochotniczej Straży Pożarnej w Zagościńcu 1933-1983;
- Wykaz grobów żołnierskich na terenie gminy Wołomin:
- Wołomin cmentarz grzebalny parafii rzym. – kat. p.w. Matki Boskiej Częstochowskiej, ul. Graniczna;
- Grób nieznanego żołnierza z 1939 – 1944 r.;
- Zbiorowa mogiła żołnierzy Armii Krajowej;

- Mogiła zbiorowa Powstanczych Oddziałów Specjalnych „Jerzyki” harcerek kompanii szurmowej Wołomin;
  - Lipinki – zbiorowa mogiła żołnierzy i partyzantów z II wojny światowej (1944 r.);
  - Grabie Nowe – mogiła zbiorowa nieznanego żołnierza Wojska polskiego z 1939 r.;
- Kapliczki
- Cięciwa, ul. Wyszynskiego 12 – krzyż;
  - Czarna, ul. Gośćciniec 3 – kapliczka z figurą św. Rocha;
  - Czarna, ul. Czarnckiego - krzyż karawana;
  - Czarna, róg ul. Radzywińskiej i Witosza – kapliczka;
  - Czarna, ul. Boryny 16 – kapliczka;
  - Helenów, ul. Szosa Jądowska róg Ręczajskiej przy szkole – krzyż;
  - Helenów, ul. Boryny róg 100-lecia – krzyż;
  - Jaroszówek, Jaroszevska róg Stokrotki – kapliczka;
  - Majdan, ul. Raelawicka naprzeciwko bud. nr 65 – kapliczka;
  - Mostówka, przy bud. nr 3 – kapliczka;
  - Nowe Grabie, Ręczajska 44 – kapliczka;
  - Nowe Lipiny, ul. Majdańska 2 – kapliczka;
  - Nowy Ossów, ul. Żytnia róg Rozwadowskiego – kapliczka;
  - Ossów, ul. Matarewicza 318 – kapliczka;
  - Ossów, ul. Matarewicza naprzeciwko bud. nr 155 – krzyż;
  - Ossów, ul. Matarewicza róg drogi na cmentarz – krzyż;
  - Skazówka, róg Krymskiej i Kasprzykiewicza – krzyż;
  - Stare Grabie, ul. Główna 154 – kapliczka;
  - Stare Grabie, ul. Główna pomiędzy bud. nr 207 i 209 – kapliczka;
  - Turów, ul. Hallera 18 – krzyż;
  - Zagośćciniec, ul. 100-lecia pomiędzy bud. nr 106 i 108 – kapliczka;
  - Zagośćciniec, ul. 100-lecia 91 – krzyż;
  - Wołomin, ul. Długa 35 – kapliczka;
  - Wołomin, ul. Geodetów 1 – kapliczka;
  - Wołomin, ul. Głowackiego 10 – kapliczka;
  - Wołomin, ul. Głowackiego róg Waryńskiego – kapliczka;
  - Wołomin, ul. Kmitca 18 – kapliczka;
  - Wołomin, róg ul. Lipińskiej i Niepodległości – kapliczka;
  - Wołomin, ul. Niepodległości 93a – kapliczka;
  - Wołomin, ul. Niepodległości na północ od skrzyżowania z 1-go Maja – krzyż;
  - Wołomin, ul. Niepodległości 11 – kapliczka;
  - Wołomin, ul. Piłsudskiego 58 – kapliczka;

<ul style="list-style-type: none"> - Wołomin, skwer na rogu ul. Przejazd i Wilsona – kapliczka; - Wołomin, róg ul. Sasina i Armii Krajowej – krzyż; - Wołomin, ul. Wspólna róg Rejtana – figura Matki Boskiej; 	
Jadów	
<ul style="list-style-type: none"> - Kościół parafialny pw. Znalezienia Krzyża św. w Jadowie, będący zdecydowaną i jedyną dominacją architektoniczną miejscowości; - Zespół gorzelni w Szewnicy; - Do najczęściej spotykanych na terenie gminy Jadów, należą krzyże przydrożne. W większości wykonane są z dekoracyjnie kutego żelaza, bądź z żeliwa i osadzone na murawie lub kamiennych, wielostopniowych podstavach, jak np. krzyż przydrożny w Nowinkach z 1906 r., czy wyróżniający się swym ażurowym opracowaniem krzyż w Myśzadach z 1906 r. Do unikalnych należy też drewniany krzyż z 1852 r. w Starowoli. 	
<i>Pomniki, obeliski</i>	
<ul style="list-style-type: none"> - Obelisk na rynku w Jadowie - poświęcony jest pamięci chłopów poległych w czasie starcia z polcją, do którego doszło 11 listopada 1932 roku; - Symboliczna mogiła w Urłach - Znajduje się w południowo-zachodniej części miejscowości, przy końcu ulicy 1 Maja. Upamiętnia żołnierzy francuskich poległych w tych okolicach w 1945 roku; - Kapliczka przydrożna w Strachowie - Posiada oryginalną formę obelisku z piaskowca. W przekłonej wnęce znajduje się obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem Jezus. Upamiętnia odpartej wojsk bolszewickich w wojnie 1920 roku; - Cmentarz rzymsko-katolicki w Jadowie, założony został na początku XIX wieku; - Cmentarz żydowski i osadników szkockich pod Jadowem znajdują się nielicznie zachowane nagrobki cmentarzy: żydowskiego i osadników szkockich z XIX wieku; - Pozostałości zespołu dworskiego w Nowinkach. Położony jest na południowym skraju miejscowości. Z dawnego założenia zachowała się drewniana rządcówka oraz murywany czworak, przebudowany w wielkim zakresie na szkofę podstawową. Rządcówka została wybudowana z drewna, szerokofrontowa, zwrócona frontem na wschód; - Pozostałości zespołu dworskiego w Zawiszynie, z zachowanym założeniem obronnym oraz osmiorakiem. Położony jest w północnej części miejscowości, na terenie płaskim; 	
Marki	
<ul style="list-style-type: none"> - Kościół pw. Św. Andrzeja Boboli w Markach – Strudzie; Zbudowany w latach 1928-1931 według projektu Feliksa Michalskiego. We wnętrzu świątyni znajdują się zaprojektowane przez prof. Wincentego Kućmę, a wykonane przez Antoniego Oremusa z Krakowa ołtarze Matki Boskiej Fatimskiej i św. Andrzeja Boboli; - Karawaka - dwuramienny krzyż, przy ul. Piłsudskiego, naprzeciwko budynku obecnego Miejskiego Ośrodka Kultury, miała chronić mieszkańców przed epidemią cholery, która w 1852 r. opanowała Warszawę. Szczęśliwie, ta nieuleczalna wówczas choroba ominęła Marki. Forma krzyża zwanego Karawaka pochodzi z XVII/XVIII wieku z miasta Caravaca, w Hiszpanii. W czasie trwania zaraz rozprzeszczerzył się na wschód. Był bardzo popularny 	

<ul style="list-style-type: none"> w Polsce pod koniec XVIII, w XIX i na początku XX wieku; - Pomnik „Na Kruczek”. Pomnik w kształcie obelisku-głazu upamiętnia śmierć około 60 cywili-mieszkańców Strugi, Marek, Pustelnika i Zielonki rozstrzelanych przez hitlerowców 30 lipca, 1944 r. Był to odwet stacjonujących wówczas w Zielonce i Markach wojsk niemieckich za akcje zbrojne przeprowadzone przez Armię Krajową i okoliczną ludność, w których zginęło kilku żołnierzy niemieckich; - Pomnik Dziesięciu Powieszonych. Odsłonięty w 1953 r., przypomina o zbrodni dokonanej na 50 więźniach Pawiaka 16 października 1942 r., powieszonych przez Niemców (po 10 osób) w Markach, Rembertowie, Bródnie (Pelcowizna); - Pomnik w Markach-Strudze upamiętniający walki żołnierzy Armii Krajowej II Rejonu „Cielków –Marki”; - Mogiła żołnierza A.K.J. Henryka Antczaka pseudonim Wil; 	
Ząbki	
<ul style="list-style-type: none"> - Parafia p. w. Świętej Trójcy przy ul. Piłsudskiego 46; - Parafia p. w. Miłosierdzia Bożego przy ul 11-go Listopada 4, przy parafii powstał Zespół Szkół Katolickich, przedszkole prowadzone przez siostry Michalinki, świetlica środowiskowa dla dzieci i młodzieży, ruchy i grupy katolickie Odnowy, a ostatnio Stowarzyszenie Harcerstwa Katolickiego "Zawisza" FSE; - Parafia p. w. Zesłania Ducha Świętego przy ul Powstańców 36; - Pomnik ks. Jerzego Popiełuszko przy kościele św. Trójcy, Uroczyste odsłonięcie i poświęcenie pomnika nastąpiło 27 października 1997 roku w obecności Kardynała Józefa Glempa, Prymasa Polski; - Pomnik bohaterów 1939-1945 znajdujący się w parku im. M. Szuberta. Jest poświęcony żołnierzom oraz mieszkańcom, którzy walczyli z okupantem niemieckim. Na pomniku jest wyryty napis: „ Chwała bohaterom Żąbek i Drewnicy poległych w latach 1939-1945 w walce z hitlerowskim okupantem o narodowe i społeczne wyzwolenie ojczyzny”; - Pomnik ku czci bohaterów Bitwy warszawskiej w sierpniu 1920, powstał przed II wojna światową, stoi na cmentarzu parafialnym przy parafii św. Trójcy w Żąbkach; - Pomnik Prymasa Tysiąclecia - odsłonięty został 3 listopada 2001 r.; - Pomnik Karola Rychlińskiego stoi naprzeciwko pawilonu IV na terenie Szpitala "Drewnica", Dr Karol Rychliński, był pierwszym dyrektorem szpitala. Kierował zakładem przez 30 lat; - Pomnik Jana Pawła II wybudowany w 2009 r. przed gmachem Publicznego Gimnazjum Nr 1; - Postament „Otwórzcie Drzwi Chrystusowi” znajdujący się przy skrzyżowaniu Batorego, Jana Pawła II i Kolejowej. Powstał przy zmianie ulicy Strzeleckiej na Jana Pawła na początku lat 90-tych XX wieku. W tym miejscu w dniu śmierci i żałoby mieszkańcy Żąbek gromadzili się na modlitwie i oddawali cześć Ojcu Świętemu zapalając tysiące zniczy; - Monument ku czci ks. I. Skorupki i J. Piłsudskiego symbolizujący odzyskanie w Żąbkach pełnej niepodległości po latach PRL, odsłonięty 11-go Listopada 1989 r.; 	
Zielonka	
<ul style="list-style-type: none"> - Kościół pw. M.B. Częstochowskiej w Zielonce ul. Jagiellońska 10; 	

- Kościół pod wezwaniem św. Jerzego;
- Pomnik na Kruczkach. Miejsce upamiętniające męczenną śmierć około 60 Polaków mieszkańców marek, Pustelnika i Zielonki rozstrzelanych przez hitlerowskich oprawców w dniu 30 lipca 1944 r.;
- pomnik „Rota” w lesie upamiętniający miejsce rozstrzelania harcerzy i mieszkańców miasta w odwecie za akcję harcerzy rozwieszania tekstu „Roty” w Zielonce;
- Mogiła zbiorowa „Rota” harcerzy i mieszkańców Zielonki zamordowanych przez hitlerowskich oprawców w Zielonce. Mogiła znajduje się na cmentarzu;
- pomnik „Armii Krajowej” przy ul. Kolejowej poświęcony żołnierzom Armii Krajowej Rejonu „Cielków” i poległym mieszkańcom Zielonki w latach 1939-1956.

Źródło: opracowanie własne na podstawie ankiet opracowanych przez Urzędę Gmin

Dziedzictwo historyczne, to także wybitne postacie, osobowości związane z powiatem wołomińskim. Mogą one stanowić motyw zachęcający do odwiedzenia miejsc, w których żyli i pracowali.

Tabela 5. Postacie historyczne związane z powiatem wołomińskim

Dąbrówka Cyprian Kamil Norwid, właściciel Cyprian Ksawery Gerard Walenty Norwid herbu Topór (1821- 1883) – polski poeta, prozaik, dramaturg, eseista, grafik, rzeźbiarz, malarz i filozof. Chrzestony w kościele w Dąbrówce.
Poświętne Joachim Lelewel (1786-1861) - polski historyk, heraldyk i działacz polityczny. Pochodził ze szlachezki pruskiej. Członek kierowanej przez Adama Czartoryskiego Rady Administracyjnej w powstaniu listopadowym (1830 - 1831), członek Rządu Narodowego. Był też prezesem założonego w trakcie powstania listopadowego Towarzystwa Patriotycznego - radykalnego odłamu obozu powstającego, dążącego do wprowadzenia fundamentalnych reform społecznych. Prot Lelewel brał udział w kampanii napoleońskiej na Rosję. Potem wstąpił do korpusu gen. Jana Henryka Dąbrowskiego. Uczestniczył w „bitwie narodów” pod Lipskiem. Za udział w wojnach otrzymał Złoty Krzyż Virtuti Militari i francuską Legię Honorową. Podczas Powstania Listopadowego pełnił funkcję referendarza stanu w Wydziale Wojskowym przy Rządzie Narodowym. Po upadku powstania powrócił do Woli Cygowskiej, gdzie w 1824 r. został wójtem
Porzecznik Stanisław Lech Od 1 września 1937 r. do ostatnich dni sierpnia 1939 r. był kierownikiem szkoły w Poświętnem. Zamordowany w Katyniu.
Łuszcza Biskup Andrzej Noskowski (1492 – 1567) – biskup płocki, założyciel Kolegium Jezuitów w Pułtusku, w 1558 r. utworzył na Akademii Krakowskiej fundację wspierającą studentów z Mazowsza. W 1565 r. dzierżawił Chrzęśne, Sulejów i Łuszcze (Łuszcza).
Biskup Józef Kossakowski (1738 – 1794) – biskup inflancki – pilny, działacz polityczny przeciwstawiający się Konstytucji Trzeciego Maja, jeden z przywódców targowiczian na

Łitwie. W latach 1781 – 1787 właściciel Chrzęśnego.

Stefan Dobrogost Grzybowski (zm. po 1644) – starosta warszawski i kamieńczykowski, kasztelan lubelski. W 1623 roku nabył majątek w Chrzęśnem gdzie w 1635 r. wzniósł istniejącą do dziś murywany pałac.

Wincentyńska Karska (1865 – 1957) – ostatnia właścicielka pałacu w Chrzęśnem, spoczywa w rodzinnym grobie Koskowskich w Postoliskach.

Zygmunt Karski (1898 - 1967) – poeta, współtwórca grupy literackiej Skamander, syn Zygmunta Karskiego seniora i Wincentyzny Karskiej.

Władysław Podkowiński (1866 – 1895) – malarz i rysownik, jeden z najwybitniejszych przedstawicieli polskiego impresjonizmu. Gościł u właścicieli Chrzęśnego i Mokrej Wsi, tu powstały jego obrazy m.in. „Portret Wincentyzny Karskiej”, „Mokra Wieś”, „Sad w Chrzęśnem”.

Milosz Kotarbiński (1854 – 1944) – malarz, profesor Szkoły Sznuk Pięknych w Warszawie. Syn Józefa Kotarbińskiego, zarządcy majątku Chrzęśne, Maż Ewy z domu Koskowskiej córki właściciela Chrzęśnego.

Tadeusz Kotarbiński (1886 – 1981) – wybitny filozof, etyk i prakseolog, autor m.in. Medytacji o życiu godziwym, prezes Polskiej Akademii Nauk. Razem z rodzicami, Miłoszem i Ewą Kotarbińskimi okresowo mieszkali Chrzęśnem. Jest przedstawiony, razem z bratem Mieczysławem na obrazie Władysława Podkowińskiego - „Dzieci w ogrodzie”.

Tytus Babezyński (1830 – 1910) – matematyk i fizyk, profesor Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, właściciel Ulaska (dzisiaj część miejscowości Stryjki).

Jan Kanty Józef Wiśniewski (1904 – 1939) – naukowiec, wykładowca w Szkole Głównej Handlowej w Warszawie. Lekkoatleta, chodździarz, współzałożyciel Polskiego Związku Lekkiej Atletyki.

Stefan Żeromski – (1864 – 1825) – wybitny pisarz i publicysta, autor m.in. *Luźni bezdomnych* i *Szyfównych prac*. Wielokrotnie gościł w Miąsem u Władysława i Marii Symonowiczów.

Jerzy Iszkowski (1914 – 1962) – pseudonim *Oreczyk*, major pilot Wojska Polskiego, cichociemny. Dowodził obroną Łuszcza w czasie akcji *Burza* w 1944 roku.

Jan Kazimierz Estkowski (1914 – 2011) – pseudonim *Szczapa*, podpułkownik, kawalerzysta, weteran kampanii wrześniowej 1939 roku, w latach 1943 -1944 zastępca dowódcy Ośrodka Armii Krajowej Łuszcza, uczestnik akcji *Burza*, po wojnie prześladowany za działalność w polskim państwie podziemnym. Został odznaczony m.in. Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski i Krzyżem Srebrnym Orderu Wojennego Virtuti Militari, Honorowy Obywatel Łuszcza.

Szymon Kobylński (1927 – 2002) – grafik, scenarzysta, karykaturzysta – satyryk. W młodości często bywał u swojej rodziny w Ulasku i Chrzęśnem, jego wspomnienia dotyczące pobytu w okolicach Łuszcza były publikowane m.in. w *Łączniku Mazowieckim*.

Jan Wojstawski (ok. 1480 – 1549) – ksiądz katolicki, kanonik warszawski i płocki, budowniczy dzisiejszej katedry św. Michała Archanioła w Łomży. W 1525 r. otrzymał od księcia Janusza III dobra Chrzęśne.

Zofia Solarzowa (1902 – 1988) – działaczka ruchu ludowego, razem z mężem Ignacym Solarzem założyła Wjejskie Uniwersytetu Ludowe. Wychowała się w Miąsem u przybranych rodziców Władysława i Marii Symonowiczów.

Jan Kielak (1877 – 1917) – działacz ludowy, redaktor *Siewby*, pierwszego pisma chłopskiego w Królestwie Polskim, którego redakcja mieściła się w Łuszcza.

Stanisław Kielak (1885 – 1940) – polityk doby międzywojennej, wicemarszałek sejmiku w latach 1935 – 1938. W 1940 roku został aresztowany przez Niemców i wywieziony do Auschwitz – Birkenau, gdzie zmarł.

Jan Piłiński – Adamowicz (1864 – 1908) - publicysta, współzałożyciel *Siewby*.

Wacław Sieroszewski (1858 – 1945) – pisarz, etnograf, Sybirak, prezes Polskiej Akademii Literatury. Urodził się i dzieciństwo spędził w Wólce Kozłowskiej, Honorowy Obywatel Gminy Tuszcz.

Sylwester Zych (1950 – 1989) – ksiądz katolicki, wikariusz w Tuszczu, działacz antykomunistyczny. Był przesładowany przez służbę bezpieczeństwa, zamordowany 11 lipca 1989 roku w niewyjaśnionych okolicznościach.

Radzymin

Ksiądz Kazimierz Narbutt, (1738 -1807) – radzyminski proboszcz, działacz Komisji Edukacji Narodowej

Roman Żuliński, (1837- 1864) profesor Instytutu Nauczycieli Elementarnych w Radzyminie, członek Rządu Narodowego Romualda Traugotta.

Julian Ochorowicz (1850 -1917), filozof i psycholog, pożytywista. Teoretyk pozytywizmu. Badacz parapsychologii w zakresie zjawisk medialnych i twórcy teorii ideoplastii. Jest uważany za polskiego pioniera psychologii eksperymentalnej i hipnologii, który stworzył polskie laboratorium psychologiczne w Wiśle.

Jan Baudouin de Courtenay (1845- 1929) – urodzony w Radzyminie polski językoznawca, uznawany za jednego z najwybitniejszych w historii dyscypliny. W latach 70. – 80. XIX wieku tworzył szkołę kazarskiej w językoznawstwie. Wprowadził termin fonem w znaczeniu zbliżonym do współczesnego. Publicysta społeczny. Propagował także esperanto.

Isaac B. Singer – (1902 -1991) – pisarz żydowski tworzący głównie w języku jidysz, dziennikarz, Laureat Nagrody Nobla w dziedzinie literatury za rok 1978. Dzieciństwo spędził w Radzyminie.

Eleonora Monika księżna Czartoryska z Waldsteinów (1710 - 1798) dziedziczka Radzymina, założycielka szkoły elementarnej, fundatorka kościoła, autorka unikalnego zbioru praw i powinności wobec mieszczan i ich wobec dworu.

Kapitan Stefan Pogonowski, (1895 - 1920) – bohater Radzymina, poległ w zwycięskim Boju pod Radzyminem 15 sierpnia 1920 roku w Wólce Radzyminskiej.

Podpułkownik pilot Marian Pisarek - (1912 -1942) – major pilot Wojska Polskiego, as polskiego lotnictwa, członek dywizjonu 303 i uczestnik bitwy o Wielką Brytanię. Urodzony we wsi Łosie.

Stefan Walter (1891 -1920) – major piechoty Wojska Polskiego, dowództwo 29 Pułku Strzelców Kaniowskich, bohater walk pod Radzyminem i obrony Warszawy.

Strachówka

Cyprian Kamil Norwid, właścicie **Cyprian Ksawery Gerard Walenty Norwid** herbu Topór (1821-1883). W Strachówce mieszkali jego rodzice.

Józef Sobieski miedzik liwski (1741-1811), jego żoną była Hilaria Sobieska (z domu Buy-no), prababka Cypriana Kamila Norwida. W Strachówce poznali się, a po ślubie zamieszkali, rodzice poety. Do rodziny należała Strachówka

Maria Stanisława Konopnicka z domu Wasilowska, ps. *Jan Sawa, Marko, Jan Warez*

(1842- 1910) – polska poetka i nowelistka okresu realizmu, krytyk literacki, publicystka, tłumaczka i działaczka na rzecz praw człowieka. W Strachówce przebywał podczas wakacji. (nie potwierdzono faktograficznie)

Jerzy Aleksander Popieluszko, wcześniej Alfons Popietuszko (1947 - 1984) – polski prezbiter rzymskokatolicki, kapelan warszawskiej "Solidarności", zamordowany przez funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa, błogosławiony Kościoła katolickiego. W Strachówce przebywał podczas wakacji.

Klembów

Franciszek Żymirski (1779 - 1831) – generał polski, dowódca 2 dywizji piechoty, kawaler orderu Virtuti Militari. Brał udział w insurekcji kościuszkowskiej. Skończył ją w randze porucznika, co z uwagi na brak koneksji rodzimych i młodsze dobrze świadczy o zdolnościach wojskowych Żymirskiego. Według lokalnej tradycji gen. Żymirski zmarł przy krzyżu na rozwidlaniu ówczesnej Szosy Brzeskiej (obecna ul. Grochowska) i drogi do Goławia (ul. Crenadierów), stąd przospadała do Grochowskiej ul. Międzyborska miała go do 1950 za swojego patrona. Właściciel Klembowa.

Maria Faustyna Kowalska ZMBM, właśc. *Helena Kowalska* (1905- 1938) – święta Kościoła katolickiego, zakonnica ze Zgromadzenia Sióstr Matki Bożej Miłosterdzia, mistyczka, stygnatyczka i wizjonerka. Znana przede wszystkim, jako głosicielka kultu Miłosterdzia Bożego i autorka *Dzienniczka*, w którym opisała swoje duchowe i mistyczne doświadczenia. Pracowała przez rok w Ostrówku.

Wołomin

Wacław Piotr Nałkowski (pseudonimy: *Przewłocki, Nerwowy*) (1851 - 1911) - wybitny geograf, pedagog i działacz społeczny, autor wielu publikacji naukowych, a także szkiców krytyczno-literackich (Sienkiewicziana). Twórca teorii nieokreśloności terytorium Polski. Ojciec Zofii Nałkowskiej.

Zofia Nałkowska (1884 - 1954) – polska pisarka, publicystka i dramatopisarka, posłanka do Krajowej Rady Narodowej oraz na Sejm Ustawodawczy i Sejm PRLI kadencji. Ukończyła pensję w Warszawie. Studiowała historię, geografę, ekonomię i językoznawstwo na tajnym *"Uniwersytecie Latującym"*. Działaczka organizacji kobiecych. Od 1933 członkini Polskiej Akademii Literatury, działaczka PEN Clubu i ZZLP, Towarzystwa Opieki nad Więźniami "patronat", współzałożycielka członkini grupy literackiej "Przedmieście" (1933–1937). W latach 1939–1944 współdziałała z podziemiem kulturalnym. W latach 1945–1947 posłanka do Krajowej Rady Narodowej, w latach 1947–1952 posłanka do Sejmu Ustawodawczego (bezparytarna), działaczka Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce Oddział Łódzki, redaktorka tygodnika *"Kuznica"*.

Hanna Nałkowska (1888 -1970). Rzeźbiarka- skończyła tajną pensję Emilii Pankiewiczówny przy ulicy Złotej w Warszawie, a następnie szkołę przy Muzeum Rzemiosł i Sztuki Stosowanej. W okresie międzywojennym Hanna Nałkowska prowadziła ożywioną działalność artystyczną.

Jerzy Lipman (1922- 1983) – polski operator filmowy żydowskiego pochodzenia.

Bohdan Wodiczko (1911-1985) – polski dyrygent i pedagog muzyczny.

Wiera Gran, właścicie **Weronika Grynberg** (1916 -2007) – polska piosenkarka, aktorka kabaretowa i filmowa. Używała również pseudonimów Sylvia Green, Wiera Green na płytach firmy Syrena Electro oraz Mariol na płytach Melodia Electro, po wyjeździe do Francji

znana była, jako Vera Gran.

Janusz Nasfeter (1920 - 1998) - polski reżyser i scenarzysta filmowy, często poruszający tematykę nieszczęśliwego dzieciństwa i trudnego dorastania. Napisał też książkę *Najpiękniejszy dzień* z 1962 roku zawierającą 3 opowiadania na podstawie swoich filmów *Mate dramaty* i *Mój stary*. Został pochowany na cmentarzu świątecznym w Warszawie. Był bratankiem Stefana, przedwojennego producenta filmowego i właściciela kina "Oaza" w Wołominie.

Władysław Gosiewski (1844 - 1911), polski matematyk, fizyk i logik. Pochodził z rodziny ziemianńskiej, był synem Michała i Katarzyny z Borkowskich. Po studiach w Szkole Głównej Warszawskiej i na uniwersytecie w Paryżu uczył matematyki w III rosyjskim gimnazjum klasycznym w Warszawie, warszawskich szkołach realnych oraz Szkole Handlowej Kronenberga. Od 1872 był jednocześnie urzędnikiem w Towarzystwie Kredytowym w Warszawie. W 1891 został członkiem-korespondentem Akademii Umiejętności w Krakowie, a w 1907 był w gronie członków-zalozycieli Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Jego prace dotyczyły rachunku prawdopodobieństwa i fizyki teoretycznej.

Jerzy Cudny (1918-1989). Legenda wołomińskiej siatkówki.

Jerzy Cichocki (1922-2008) podczas okupacji żołnierz Narodowych Sił Zbrojnych, więzień łagrów do 1954 r.

Miron Paweł Cichecki, (1914 – 2010) zasłużony, honorowy obywatel miasta Wołomina, żołnierz AK. Wzięciu NKWD w Wołominie przy ulicy Piaskowej i w obozie Ostrowiec - Klębów. Uczestniczył w walkach z hitlerowcami na szlaku od Warszawy do zdobycia Berlina (poprzez Wał Pomorski i Kolobrzeg). Major Wojska Polskiego. Prezes Honorowy Koła Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej Obwodu "Rajski Ptak" w Wołominie. Działacz samorządowy i sportowy, inicjator budowy obiektów sportowych w klubie sportowym "Hurağan" oraz Honorowy Członek PZPN i Mazowieckiego ZPN".

Józef Cichecki (1888 – 1953) Burmistrz Wołomina w okresie przedwojennym. Okres od kwietnia 1919 r. do końca 1934 r., pełnił funkcję burmistrza miasta Pruszkowa, był okresem ciężkiej. 1 listopada 1934 r. Józef Cichecki został wybrany burmistrzem Wołomina. 26 stycznia 1943 r. został aresztowany przez Gestapo, oskarżony o działanie na szkodę państwa niemieckiego i osadzony w więzieniu na Pawlaku.

Małgorzata Teresa Dydek-Twigg (1974 - 2011) – polska koszykarka, grająca w lidze polskiej i amerykańskiej (WNBA). Była najwyższą (213–218 cm) zawodniczką w historii WNBA, w której była znana, jako „Margo”. Należy do niej rekord WNBA w liczbie bloków (877 w 323 meczach), przez dziesięć sezonów (1998–2003 i 2005–2007) była najsukceszniejszą blokującą. Karierę sportową zakończyła w 2008.

Jadów

Zamoycki Andrzej Artur, hrabia (1800-1874), ziemianin, działacz gospodarczy i polityczny w Królestwie Polskim, przywódca obozu "białych". Od 1825 dyrektor Wydziału Rolnictwa i Handlu w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji Królestwa Polskiego. W okresie powstania listopadowego 1830-1831 rezydent Rządu Narodowego w Wiedniu.

Józef Bieniek s. Jana urodził się 17 marca 1920 r. w Jadowie. Po zakończeniu edukacji, rozpoczął pracę w gminnym urzędzie w Jadowie, po czym przeniósł się do Kamienicyka. Działalność prowadził w ramach Organizacji Wojskowej Wilki, którą założył, w połowie wrze-

śnia 1939 r.

Profesor Maciej Gembicki (doktor honoris causa Uniwersytetu Medycznego w Łodzi oraz Akademii Medycznej we Wrocławiu) urodził się w 1928 roku w Jadowie. W 1946 roku rozpoczął studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu Poznańskiego. Po zakończeniu obu kierunków rozpoczął pracę, jako młodszy asystent w II Katedrze i Klinice Chorób Wewnętrznych Akademii Medycznej w Poznaniu.

Józef Gębicki urodził się w roku 1917 w Ładzinie koło Mińska Mazowieckiego. Gębicki zmarł w lipcu 1984. Wieloletni dyrektor szpitala w Jadowie. Jest pochowany na cmentarzu w Jadowie, obok swojej matki.

ks. Michał Woźniak (1875 -1942) w - w latach 1920 – 1923 dziekan jadowski beatyfikowany w 1999 r. w gronie 108 Męczenników z czasów II wojny światowej.

Gustaw Konstany Orlicz-Dreszer, ps. Orlicz (1889- 1936) – urodzony w Jadowie żołnierz Legionów Polskich, członek Polskiej Organizacji Wojskowej, kawalerzysta, generał dywizji Wojska Polskiego, uczestnik I wojny światowej oraz walk o niepodległość Polski w wojnie z bolszewikami.

Marki

Mikołaj Konstany Ciurpionis - wybitny litewski malarz i kompozytor. Urodził się w rodzinie organistów 22 września 1875 roku. Dzieciństwo spędził nad Niemnem, w Druskiemnikach. Kształcił się w Plunge, Warszawie i Lipsku. Trzecia część życia spędził w Warszawie. Zmarł 10 kwietnia 1911 roku po rocznym pobycie w sanatorium dla nerwowo chorych w Markach – Pustelniku. Był wychowankiem Warszawskiego Instytutu Muzycznego, uczył się w klasie fortepianu, a później kompozycji u profesorów: Antoniego Sygietyńskiego, Juliusza Staliera, Zygmunta Noskowskiego.

Ząbki

mjr Leon Drewnicki (1791 -1870) walczył pod Międzybórzem (skąd pochodził), Białą, Terespołem, Dubienką i Okopami. Bohaterstwo jego zaowocowało awansom do stopnia sierżanta. Wziął udział w kampanii 1813 roku. Walczył w Bitwie Narodów pod Lipskiem. W 1821 roku kupił 300 hektarów rządowego gruntu i założył majątek ziemski. Sprowadził także osadników i zasiedloną przez nich kolonię nazwano Drewnicą.

dr Karol Rychliński (1864-1931) był współzałożycielem Szpitala Psychiatrycznego w Drewnicy (1903 r.) i został jego pierwszym dyrektorem. Stanowisko to piastował do 1927 r. Przez wiele lat był wiceprezydentem Warszawy.

Komandor porucznik Adam Leszycki - urodził się 19 stycznia 1903 r. w Krakowie. W 1928 r. Ukończył studia lekarskie na Uniwersytecie Jagiellońskim. W 1929 r. pracował w szpitalu w Drewnicy, jako lekarz psychiatra. Po dwóch latach został ordynatorem.

ks. Jerzy Popieluszko żył w latach 1947-1984. Najbardziej honorowy obywatel Ząbek. Pierwsze lata posługi duszpasterskiej spędził w parafii św. Trójcy w Ząbkach.

Zielonka

Ottokar Wincenty Brzoza – Brzezina (1883- 1968) – pułkownik Wojska Polskiego. Zasłużony dowódca legionistów Marszałka Piłsudskiego. Za zasługi otrzymał grunty i folwark nazywany „Brzoza”. Była również informatorem gen. Rydza – Śmigłego, brał udział w walkach 1939 r. zakończył je w ostatniej bitwie z Niemcami pod Kockiem (5 X 1939 r.).

Eryk Lipiński (1908 - 1991) – przed II wojną światową mieszkał w Zielonce. Polski karykaturzysta, satyryk, dziennikarz, grafik, autor plakatów i ilustracji książkowych, tekstów kabaretowych i felietonów, książyk o karykaturze i satyrze, także scenograf. Założyciel tygodnika satyrycznego Szpilki i Muzeum Karykatyry.

inż. Herman Knothe – (1879-1961), badacz białowieskich żubrów, generalny łowczy Łasów Państwowych. Wybitny działacz i organizator łowiectwa polskiego. W 1919 roku badał sytuację żubra w Puszczy Białowieskiej. Mieszkał w Zielonce.

Leopold Janikowski (1855-1942) – mieszkaniec Zielonki, meteorolog, podróżnik, etnograf. W latach 1882-85 uczestniczył w wyprawie do Kamerunu i prowadzonych tam badaniach. W latach 1887-89 odbył podróż po Afryce Równikowej. Odkrył Góry Kamerunu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie ankiet opracowanych przez Urzędę Gmin

3.2.3. Życie kulturalne

Życie kulturalne jest niezwykle ważne w kontekście rozwoju turystyki, gdyż niejednokrotnie staje się bardzo ważnym elementem wyboru destynacji turystycznej. Regionalny kontekst oferty turystycznej, jej zakorzenienie w tradycji regionu, nawiązanie do obyczajów i obrzędów może być tą unikalną wartością, kształtującą wizerunek obszaru. Stąd też życie kulturalne, zarówno w aspekcie funkcjonujących instytucji kultury, jak i organizowanych imprez, w dużym stopniu wpływa na ocenę atrakcyjności turystycznej powiatu wołomińskiego.

Tabela 6. Kultura na obszarze projektowym – instytucje

Gmina	Ośrodki kultury	Inne instytucje kulturalne	Zespoły ludowe, kluby, koła gospodyń wiejskich, inne międzesea twórczości ludowej
Dąbrówka	Gminne Centrum Kultury w Dąbrówce	Brak danych	Trzy zespoły ludowe w Dąbrówce, Chajętach i Chruscielach Młodzieżowy zespół „Czerwone Korale” Koła Gospodyń Wiejskich – Chajęty, Chrusciel, Koło Gospodyń Wiejskich „Dąbrowianki” Koło Gospodyń Wiejskich „Nadbużanki”
Poświętne	Brak danych	Brak danych	Koła Gospodyń Wiejskich - Ręczaje Polskie, Laskowizna, Turze - Rojków, Wola Ręczajska
Jadów	Gminny Ośrodek Kultury w	Brak danych	Brak danych

Klęmbów	Jadowie	Brak danych	Koła Gospodyń Wiejskich - Wola Rasztowska, Roszczep
Strachówka	Brak danych	Brak danych	Koła Gospodyń Wiejskich - Rowne, Strachówka.
Kobyłka	Miejski Ośrodek Kultury w Kobyłce	Kobyłzańskie Muzeum Oręża i Techniki Użytkowej	Brak danych
Marki	Marecki Ośrodek Kultury	Brak danych	Brak danych
Radzymin	Radzyminski Ośrodek Kultury i Sportu	Miejska Sala Koncertowa Biblioteki Publicznej Miasta i Gminy w Radzyminie, Radzymin „Teatr Małego Widza” w Miejskiej Sali Koncertowej w Radzyminie	Koło Gospodyń Wiejskich - Stary Janków
Thuszew	Centrum Kultury w Thuszewie	Muzeum Ziemi Thuszczańskiej	Koło Gospodyń Wiejskich w Miąsem., zespół śpiewaczy Kalinka
Wołomin	Miejski Dom Kultury w Wołominie	Muzeum im. Zofii i Wacława Nałkowskich - „Dom nad Łąkami” Ośrodek Dokumentacji Etnograficznej „Koroza i Kolor” - Powiatowa Galeria Zabytków Kino "Kultura" Pawilon wystawowy przy Zespole Szkół w Ossowie - poświęcony Bitwie Warszawskiej 1920 roku	Koło Gospodyń Wiejskich - Stare Grabie i Lipinki
Ząbkach	Miejski Ośrodek Kultury w Ząbkach	Brak danych	Brak danych
Zielonka	Gminny Ośrodek Kultury i Sportu	Brak danych	Brak danych

Źródło: opracowanie własne na podstawie ankiet opracowanych przez Urzędę Gmin

Instytucje kultury, organizacje społeczne działające w sferze kultury organizują wiele ciekawych imprez, które mogą stanowić atrakcyjną ofertę spędzenia wspólnego czasu i stanowić motyw zachęcający do odwiedzenia miejscowości, w której się odbywają.

Tabela 7. Najważniejsze imprezy kulturalne

Gmina	Najważniejsze imprezy kulturalne
Dąbrówka	Dożynki – konkurs wienców dożynkowych Święcenie ziół i wianków; Święcenie palm wielkanoenych; Uroczystości związane z Nocą Świętojańską; Obchody świąt związanych z tradycją niepodległościową; Obchody urodzin i daty śmierci C.K. Norwida; Powiatowy Konkurs „Cyprian Kamil Norwid – Poeta Naszej Ziemi”;
Jadów	Plener Plastyczny „Jadowskie klimaty”;
Strachówka	Powiatowy Przegląd Twórczości Ludowej i Rodzimej; W korowodzie rodziców C.K. Norwida;
Kobyłka	Powiatowy Konkurs Literacki „Liryki o Niepodległej”; Międzynarodowy Festiwal Muzyki Barokowej PERLA BAROKU; Wieczory jazzowo-rockowe JAM-SESSION; Dni Kobyłki;
Marki	Powiatowy Amatorski Festiwal Muzyki Rockowo-Bluesowej „Prowincja”; Przystań Marki – koncert piosenki zaglarskiej; Festyn z okazji Dnia Ojca, Tata i Ja”;
Radzymin	Piknik Pożegnania Lata u Świętego Izydora; Rocznice Obchody Cudu nad Wisłą w Radzyminie – sierpień, w tym: - Festiwal Operetkowo-Operowy na Mazowszu – sierpień; - Mazowiecki Konkurs Sygnalistów i Muzyki Myśliwskiej – sierpień; - Międzynarodowy Półmaraton Uliczny „Cud nad Wisłą” – 15 sierpień; - Ogólnopolski Turniej Brydżowy „Cud nad Wisłą” – 15 sierpień; - Złot Motocyklowy „Cud nad Wisłą” – 15 sierpnia; - Zawody Golębarskie „Cud nad Wisłą” – 15 sierpnia.
Tuszczy	Regionalny Przegląd Zespołów Artystycznych „Święto Pieśni Ludowej”; Tuszczańskie Biesiady z Książką;
Wołomin	Mistrzostwa Polskiej Formacji Kawaleryjskiej; Indywidualne Zawody Kawaleryjskie Militarii o Szablę Starosty i Puchar Przewodniczącego Rady Powiatu Wołomińskiego;

	Rekonstrukcja Bitwy Warszawskiej;
Ząbki	Powiatowy Konkurs Muzyki Elektronicznej;
Zielonka	Maraton Teatralny Zielonka; Dni Zielonki; Przeгляд Piosenki Dwukroppek

Źródło: opracowanie własne na podstawie ankiet opracowanych przez Urząd Gmin

Wnioski

Analiza całosci walorów antropogenicznych powiatu wołomińskiego prowadzi do następujących wniosków:

- Niewątpliwie nie można uznać ich za dominujący rys atrakcyjności turystycznej obszaru. Zabytków kultury materialnej nie znajduje się na obszarze objętym projektem zbyt dużo i rozpatrywane „in gremio” nie prezentują osobliwej wartości.
- W kontekście jednak budowania unikalnych produktów turystycznych oraz kreowania marki powiat wołomiński charakteryzuje się występowaniem wyjątkowych walorów kulturowych, do których należy zaliczyć przede wszystkim: Bitwę Warszawską, jako wyjątkowe wydarzenie, które zmieniło losy Europy; kościół w Kobyłce, jako perła mazowieckiego baroku, zabudowania przemysłowe w Markach, Pałac w Chrzeszem. Tego typu walory mają ogromną wartość w kontekście budowania oferty turystycznej, ponieważ pozwalają na wyróżnienie się na rynku i zaprezentowanie produktu niedostępnego nigdzie indziej.
- Słabością obszaru jest niewątpliwie mała ilość instytucji i podmiotów organizujących i animujących życie kulturalne m.in. zespołów ludowych, stowarzyszeń twórców ludowych, innych instytucji kulturalnych.

3.3. DOSTĘPNOŚĆ KOMUNIKACYJNA

Dostępność komunikacyjna wpływa bezpośrednio na stopień ruchu turystycznego obszaru, a możliwość skorzystania z różnych rodzajów transportu ułatwia turystom zaplanowanie podróży i staje się istotnym kryterium przy jej planowaniu.

Na dostępność komunikacyjną składa się przede wszystkim sieć dróg kolejowych i kołowych, częstotliwość połączeń kolejowych i autobusowych PKS utrzymywanych z innymi miastami oraz bliskość lotnisk. Dostępność komunikacyjna bezdyskusyjnie jest elementem kluczowym z punktu widzenia możliwości rozwoju turystyki dzięki dostępności przygotowanej oferty turystycznej.

Z punktu widzenia trendów obserwowanych na rynku turystycznym, a także w kontekście położenia geograficznego powiatu wołomińskiego w pobliżu aglomeracji warszawskiej oraz ukierunkowania na jej mieszkańców, najważniejszym środkiem transportu był i będzie samochód osobowy, stąd niezwykle ważną jest kwestia gęstości sieci dróg i ich jakości. Na znaczeniu tracić będzie transport autobusowy. Coraz częściej turyści będą wybierali natomiast samoloty, chociaż w kontekście rozwoju obszaru projektowego nie będzie to miało znaczenia kluczowego.

3.3.1. Komunikacja kolejowa

Wołomin znajduje się na trasie magistrali kolejowej Warszawa – Białystok. Na terenie powiatu znajduje się blisko 80 km linii kolejowych wykorzystywanych w ruchu pasażerskim i towarowym oraz około 15 km linii wykorzystywanych tylko dla przewożenia towarów.

Połączenia kolejowe są realizowane na terenie powiatu na trasach relacji:

- Warszawa Wileńska – Małkinia,
- Tuszcz – Ostrołęka,
- Tuszcz – Warszawa Gdańska i dalej do Sierpca,
- Tuszcz – Czeremcha przez Warszawę Wschodnią.

Stacje kolejowe trasy Warszawa Wileńska – Małkinia znajdują się na terenie powiatu to: Żąbki, Zielonka, Kobyłka Ossów, Kobyłka, Wołomin, Wołomin Słoneczna, Zagóścinniec, Dobczyn, Klembów, Jasienica Mazowiecka, Tuszcz, Chrząszcz.

Mokra Wieś, Szewnica, Urle. Dodatkowo trasa ta rozgałęzia się w Zielonce i można dojechać do Warszawy Zachodniej, na tym odcinku w granicach powiatu mieści się dodatkowo stacja Zielonka Bankowa.

Stacja kolejowa na terenie powiatu trasy Tuszcz – Ostrołęka to Jarzębia Łąka.

Stacje kolejowe na terenie powiatu, trasa Tuszcz – Warszawa Gdańska to Krusze i Radzymiń.

Stacje kolejowe na terenie powiatu, trasa Tuszcz – Mińsk Mazowiecki to Puśtelnik. Jest to trasa wykorzystywana jedynie do transportu towarowego.

W sumie dziennie przez obszar powiatu przejeżdża około 120 pociągów osobowych i około 18 pociągów towarowych.

3.3.2. Dostępność w komunikacji drogowej

Powiat wołomiński dysponuje dobrze rozwiniętą siecią dróg komunikacji lokalnej, regionalnej i ponadregionalnej. Przez obszar powiatu przebiegają dwie drogi krajowe o numerach 8 i 50 o łącznej długości 57 km (na terenie powiatu). Ponadto znajdują się tu cztery drogi wojewódzkie nr 631, 634, 635 i 636 o łącznej długości 111 km.

Tabela 8. Prognoza wzrostu natężenia ruchu do roku 2020 w województwie małopolskim na drogach krajowych i międzynarodowych

Rok	Wskaźnik wzrostu	Ilość pojazdów na dobę
2000	1,00	7 009
2005	1,20	8 411
2010	1,46	10 303
2015	1,74	12 266
2020	2,07	14 649

Źródło: Program Ochrony Środowiska powiatu wołomińskiego

Do najbardziej obciążonych dróg wojewódzkich należy droga nr 634 na odcinku Żąbki – Warszawa, gdzie średnie obciążenie dobowe wynosi około 30 000 pojazdów.

Na obszarze powiatu wołomińskiego znajduje się także 405 km dróg powiatowych.

Tabela 9. Drogi publiczne w powiecie wołomińskim

Wyszczególnienie	Ogółem w km	W tym: nawierzchnia nieutwardzona
Drogi krajowe	57	-
Drogi wojewódzkie	111	-
Drogi powiatowe	404,7	62,7
Drogi gminne	1 761,2	1 092,5

Źródło: Główny Urząd Statystyczny

Wnioski

Niewątpliwie w kontekście rozwoju turystyki obszar objęty projektem cechuje stosunkowo dobra dostępność komunikacyjna w zakresie transportu kolejowego, co jest niewątpliwym atutem powiatu. Do słabych stron powiatu należy dostępność drogową z uwagi na zły stan nawierzchni większości dróg oraz bardzo duże natężenie ruchu na drogach łączących powiat z Warszawą, co skutkuje bardzo dużymi korkami. W tym zakresie do mocnych stron można zaliczyć dosyć dobrą komunikację autobusową, również w komunikacji prywatnej, choć dotyczy to tylko głównych miast i miejscowości powiatu. Niestety do słabych stron zaliczyć należy stopień skomunikowania wewnętrznego powiatu, a tym samym stopień dostępności zlokalizowanych tam atrakcji turystycznych.

3.4. STAN ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ

Zagospodarowanie turystyczne obszaru decyduje o spełnieniu podstawowych potrzeb bytowych turysty. Im bogatsza oferta obszaru, tym większe możliwości przyciągnięcia różnych segmentów odbiorców.

Analiza zagospodarowania dostarcza również informacji na temat koniecznych inwestycji, które należy podjąć w poszczególnych gminach, aby poszerzyć skalę i jakość usług.

Infrastruktura turystyczna, towarzysząca i społeczna oraz ich ocena, to istotny element w badaniu możliwości rozwoju turystyki na analizowanym obszarze. W tym kontekście należy ocenić elementy podstawowej bazy turystycznej (baza noclegowa i gastronomiczna) oraz szeroko rozumianą infrastrukturę uzupełniającą (oko-

loturystyczną i społeczną), w której skład wchodzi zazwyczaj: szlaki turystyczne, kąpieliska, pływalnie, ośrodki sportu, ośrodki zdrowia, etc.

Odpowiednie pod względem jakości i ilości zagospodarowanie powiatu wołomińskiego jest niezbędnym elementem umożliwiającym wykorzystanie walorów turystycznych.

Turystyka i jej rozwój wpływa na konieczność poszerzenia infrastruktury turystycznej. Systematyczne podnoszenie poziomu jakości bazy noclegowej i gastronomicznej, a także szybki jej rozwój i urozmaicenie, przyczyniają się do lepszego postrzegania obszaru przez turystów. Stają się dodatkową zachętą do przyjazdu. Na infrastrukturę turystyczną składa się baza noclegowa i gastronomiczna. Poniżej przedstawiona została analiza zagospodarowania obszaru objętego projektem w obiekty noclegowe i gastronomiczne, w podziale na gminy/miasta i kategorie.

Przy opracowywaniu analizy infrastruktury autorzy dokumentu korzystali z wielu źródeł danych, m.in.: ankiet dotyczących potencjału turystycznego, stron internetowych urzędów miast i gmin oraz informacji pozyskanych podczas wizji lokalnej oraz konsultacji telefonicznych.

3.4.1. Baza noclegowa

Istniejąca baza noclegowa stanowi niezbędny element zagospodarowania turystycznego i ma kluczowe znaczenie dla rozwoju turystyki na danym obszarze. Odpowiedni standard i różnorodność obiektów noclegowych ze zróżnicowanymi cenami jest jednym z kluczowych elementów w procesie podejmowania decyzji o wyborze miejsca pobytu zarówno krótkiego, jak i dłuższego.

Obiekty bazy noclegowej występujące na terenie objętym projektem zakwalifikowano do następujących kategorii (poniższy podział na kategorie powstał na podstawie nazw obiektów noclegowych, nie uwzględnia zaś faktycznych kategorii tych obiektów):

- Hotele – tj. hotele skategoryzowane i nieskategoryzowane,
- Motele, pensjonaty,
- Ośrodki – tj. ośrodki wypoczynkowe, ośrodki wczasowo-kolonijne, wypoczynkowe,

- Zajazdy,
  - Kempingi i pola namiotowe,
  - Schroniska – tj. szkolne schroniska młodzieżowe, schroniska PTSM, - bazy i internaty w szkołach,
  - Gospodarstwa agroturystyczne – tj. gospodarstwa i pokoje gościnne – odpowiednio na wsi,
  - - inne obiekty, w których są świadczone usługi noclegowe, tj. domy gościnne, domy pielgrzymia, domy wczasowe, domy wycieczkowe, pokoje gościnne.
- Dla oceny bazy noclegowej wykorzystano dane dotyczące liczby obiektów noclegowych w podziale na poszczególne gminy/miasta objęte obszarem projektowym.

Tabela nr 10. Ilość obiektów bazy noclegowej w poszczególnych gminach z uwzględnieniem kategorii obiektów.

Wyszeźbienie	Hotele i motele Zajazdy	Pensjonaty	Ośrodki	Gospodarstwa agroturystyczne
Dąbrowka	Nie podano	Nie podano	Dom Konferencyjny w Sieżanach – własność PKOBP	- „Pod brzoźami” w Zalesianach
Jadów	Nie podano	Pokoje gościnne Borzymy	Exploris - Urle	Nie podano
Strachówka	Nie podano	Nie podano	Nie podano	Osełka gm. Strachówka – 4 miejsca noclegowe M. Suchenek 13 m. G. Wierzba 10 m. M. Wiśniewska 6m. A. Kozłowska 10 m.
Kobyłka	Hotel „Byzówka” Hotel „Krystyna” Hotel „Gregory”	Nie podano	Nie podano	Nie podano
Marki	Hotel „Mistral” Motel „Maark” Motel „Salvador”	Nie podano	Nie podano	Tanie noclegi, pracownice/pokoje gościnne
Radzymin	TenisHouse Motel „Duet” Emilianów	Nie podano	Nie podano	Nie podano
	Zajazd „Kalwados”			

Thaszcz	Hotel „Batory” Dwór Franciszków	Nie podano	Nie podano	„Mazowiecki Zasiłek” Gospodarstwo Edukacyjno - Agroturystyczne - wiosk Grabów
Wołomin	Hotel „U Stefaniaków” Hotel „LIVIA” Hotel „HURAGAN”	Pensjonat „Aleksandra”	Nie podano	Nie podano
Ząbki	Centrum promocji kadr „Złote brzozy” Hotel „Salwador” „Fotex”	Nie podano	Nie podano	Nie podano
Zielonka	Hotel Trylogia Motel „Copa Cabana” „Kamienica u Piętrząków” „Hostel – Evotel” „Dworek” Zielonka	Nie podano	Nie podano	Nie podano

Źródło: opracowanie własne na podstawie ankiet opracowanych przez Urzędę Gmin.

Na podstawie analizy zebranych danych wynika, iż najwięcej miejsc noclegowych oferują hotele, znajdujące się w gminach miejskich położonych w pobliżu Warszawy. W gminach wiejskich baza noclegowa jest bardzo słaba. W dwu gminach Poświętne i Klembów nie ma żadnych miejsc noclegowych.

3.4.2. Baza gastronomiczna

Baza gastronomiczna jest drugim, oprócz bazy noclegowej, podstawowym elementem zagospodarowania turystycznego. Jej znaczenie w procesie kształtowania produktu turystycznego oraz planowania intensyfikacji ruchu turystycznego jest bardzo duże. Dobry standard i smaczne potrawy obiektów gastronomicznych bezpośrednio wpływają na zadowolenie turystów i opinię na temat odwiedzanego obszaru.

Spis obiektów gastronomicznych z uwzględnieniem ich kategorii znajduje się w tabeli poniżej. Dane umieszczone w tabeli pochodzą z różnych źródeł, co wpłynęło na zróżnicowany stopień szczegółowości tych informacji. Obiekty bazy gastronomicznej występujące na obszarze objętym projektem zakwalifikowano do następujących kategorii:

- restauracje, karczmy,
- pizzerie,
- kawiarnie, cukiernie,
- puby, bary,
- pozostałe (gospody, bufety, mała gastronomia).

Tabela 11. Baza gastronomiczna na obszarze objętym projektem

Wyszeżenie	Restauracje/karczmy	Pizzerie	Kawiarnie, cukiernie	Bary, puby
Dąbrówka	Restauracja w Trojach	Nie podano	Nie podano	2 bary na stacji paliw
Jadów	KASZ s.c. Urle	Nie podano	Nie podano	Mini bar STEIER bar MINI BAR Chatka u Tadka
Klembów	Nie podano	Nie podano	Nie podano	
Strachówka	Nie podano	Nie podano	Nie podano	
Kobyłka	Restauracja „Laguna”, ul. Ręczajska 5 Cafe Rondo” Restauracja (m.in. kuchnia polska), ul. Zabskiego 2 Restauracja „Septa”, ul. Nadarzyńska 1 Restauracja „Dziupla” (Bilard), ul. Ks. Marmo 35, Restauracja „Dolce Vita”, ul. Jana Pawła II 20	Dominiun Pizza	Nie podano	Klub bilardowy, ul. E. Plater 1 Bar „U złotego”, ul. Nadarzyńska 29 Bar „Alpina”, Al. Jana Pawła II 11a Bar „Paśja” ul. Warszawska 2h
Poświętne	Nie podano	Nie podano	Nie podano	Nie podano
Mańki	American Restaurants” Sp. z o.o. „Forresters” Restauracja „Mistral” Restauracja Hotel Kebab House „Mistral” Roller Restauracja SFINKS Tennis house	Pizza Hut	Cukiernia Barbara Cukiernia Sklep Cukierniczo - spożywczy I COFFE Lodziarnie Grycan	IMBIR Kebab& pizza Bar kaktus Karczma „U Bociana”

Radzimin	Zajazd Kalwados, Szupono Restauracja „Duet”	Piccolo Pizzeria Radium Pizzeria Meta Pizzeria Da Grasso	Nie podano	„Varsovia” „Malerki” „Pod sosnami” „U Tomka” „Mała Chinka” „U Magdy” Bar gastronomiczny Borki „Pod dębem” „U Toranami” „Siódemka” „Paradajz” „SAO MAI”
Thuszcz	Restauracja „Nasza Wenecja” Restauracja „Andara”	Pizzeria Thuszcz	Czekolada	Chitezyk
Wołomin	U Stefaniaków ELEGANT Restauracja, GREEN FUX Restauracja, LIVIA Restauracja „NOBO TAKE SUSHI”	Solara	Kawiarnia Miejskiego Domu Kultury, Herbaciarnia Kafe Magia	Mercedes, Bistro, Perun, Dobre Miejsce, TAKA RYBA Pub CUBE Pub, POD MIŚCIEM Pub, POKUSA Pub, Zielony goździk Barek gastronomiczny City Pub Pub Roni Istambul Grill Bar Kebab Hetman
Ząbki	Dom Restauracyjny Quatro Hotel Restauracja Kastoria Fanaberia Impresja	La festa	Nie podano	Hoa Mai
Zielonka	CopaCubana” CRYSTI „Galop” „U Pietrzaków” „CubanaRistorante”	Da Grasso	Nie podano	Bar Bistro „Hugo Suschi” Bar kebab SAF-SAF

Źródło: Opracowanie własne na podstawie ankiet wypełnionych przez JST

Na podstawie zebranych danych można stwierdzić, że baza gastronomiczna jest jedną z najsłabszych stron omawianego obszaru. Obiektów jest bardzo mało i są nierównomiernie rozmieszczone, znajdują się głównie w większych ośrodkach miejskich, przy trasach tranzytowych. Ponadto są to obiekty mało zróżnicowane i nie posiadają „unikalności” w architekturze, wystroju wnętrza, menu etc. Mało jest również obiektów nawiązujących do cech regionalnych, historii obszaru, tradycji etc. Dotyczy to również nawet najbardziej atrakcyjnych turystycznie terenów nad Bugiem i Liwocem (np. Urle).

3.4.3. Infrastruktura paraturystyczna

Infrastruktura paraturystyczna jest niezwykle ważnym elementem zagospodarowania obszaru, pozwala, bowiem na prawidłowe wykorzystanie walorów turystycznych, a przez to efektywne funkcjonowanie produktów turystycznych. Jej rola jest nie do przecenienia, jeżeli chodzi o rozwój zrównoważony, w kontekście ochrony środowiska naturalnego. Istotą istnienia tego typu infrastruktury jest również możliwość sprzedaży oferty turystycznej i zagospodarowania czasu wolnego w przypadku, gdy zawodzi pogoda. Dotyczy to zarówno turystów, jak i mieszkańców. Cechą tego typu infrastruktury jest fakt, iż – w odróżnieniu od bazy noclegowej i gastronomicznej – służy ona w takim samym stopniu turystom, jak i mieszkańcom. W opracowaniu przedstawiono także, szeroko infrastrukturę społeczną (służba zdrowia, stacje benzynowe, usługi bankowe), bowiem stanowią one ważny element w tworzeniu standardu usług turystycznych.

Z punktu widzenia obszaru objętego projektem, do najważniejszych elementów infrastruktury paraturystycznej należą szlaki turystyczne oraz baza sportowo-rekreacyjna.

Ważną rolę w rozwoju turystyki pełnią biura podróży służące między innymi sprzedaży oferty turystycznej regionu na zewnątrz.

Szlaki turystyczne

Jednym z elementów wpływających na atrakcyjność turystyczną analizowanego obszaru jest sieć szlaków turystycznych, biegnąca przez najciekawsze przyrodniczo i historycznie tereny. Czystość ekologiczna dodatkowo stwarza korzystne warunki do uprawiania turystyki wycieczkowej.

Trasy rowerowe

Szlak rowerowy na I i II Linii Polskiej Obrony w Bitwie pod Radzyminem 1920 roku:

Szlak zaczyna się i kończy w Radzyminie. Jego trasa prowadzi przez Rejentówkę, Beniaminów, Wólkę Radzymańską, Sieraków, Cegielnię i wynosi około 25 km. Na szlaku znajdują się ciekawe obiekty historyczne i przyrodnicze: kapliczka na Zjawieniu, fort carski w Beniaminowie, dąb Jana Kazimierza, pomnik żołnierzy 28 pułku Strzelców Kaniowskich, pozostałość rowów strzeleckich z roku 1920, historyczne wzgórze 103 oraz Cmentarz Żołnierzy Polskich 1920 roku.

Turystyczny szlak rowerowy bitew warszawskich

Szlak liczy około 36 km. Jego trasa przebiega po terenach, gdzie miały miejsce bitwy: Powstania Listopadowego pod Olszynką Grochowską, Powstania Kościuszkowskiego pod Kobylką i Bitwy Warszawskiej pod Radzyminem i Ossowem. Zaczyna się pod pomnikiem Bitwy pod Olszynką Grochowską i dalej biegnie obok pomnika więźniów obozu NKWD w Rembertowie i do Pomnika Pomordowanych Harcerzy i Mieszkańców Zielonki. Stąd dalej do pomnika Żołnierzy AK w Zielonce i na Cmentarz Żołnierzy Polskich 1920 r. w Ossowie. Następnie trasa prowadzi obok rezerwatu przyrody „Grabicz” i Muzeum Nałkowskich do cmentarza i Kościoła w Kobyłce. Ostatni odcinek wiedzie przez Nadmę na Cmentarz Żołnierzy Polskich 1920 roku w Radzyminie.

Szlaki rowerowe w Markach

Szlak rekreacyjny oznaczony kolorem niebieskim ma długość około 24,5 kilometra. Rozpoczyna swój bieg przy Urzędzie Miasta Marki i dalej przebiega w okolicach dawnej „zwałki”, lasem w stronę Czarnej Strugi, poprzez Lasy DREWNIKIE, Uroczysko Czarna Struga do Zamostków Wólczaniskich, Rezerwat Puszcza Słupecka, Re-

zrewat Łęgi Czarniej Strugi; Bielówek i okolice omentarza w Markach. Koniec szlaku znajduje się przy Urzędzie Miasta Marki.

Drugi szlak oznaczony kolorem zielonym ma charakter przyrodniczy.

Jego długość wynosi około 20,5 kilometra. Szlak zielony swój bieg rozpoczyna również przy Urzędzie Miasta Marki i przebiega wzdłuż rzeki Długiej, poprzez Kolonię Nowa Zielonka, Lasy Dwemickie, Uroczysko Horowa Góra, Sękowin, Jaworówkę, Czarną Strugę, w rejonie ul. Grunwaldzkiej i obok "zwałki". Także szlak zielony kończy swój bieg przy Urzędzie Miasta Marki.

Rowerowy „Szlak Pamięci Narodowej w Markach” oznaczony kolorem czarnym przebiega w okolicach jeziora „Kruczek”. Jego długość wynosi około 10 kilometrów.

Wymienione powyższej szlaki to jedyne oznakowane w powiecie szlaki turystyczne.

Trasy rowerowe wokół Tuszcza

3 trasy rowerowe po gminie Tuszcz opracowane przy Stowarzyszeniu "Kastor - Inicjatywa dla Rozwoju: Familijna, W pustyni i w puszczy, Wehikuł Czasu. Trasy nie są oznakowane a ich opis znajduje się na www.roweremprzezwinnie.pl.

Trasy piesze

Szlak czerwony – „Piesza obwodnica warszawska”

Wiedzie dookoła Warszawy a jej fragment na terenie powiatu przebiega przez wschodni skraj Zabek, Zielonkę i Strugę. Z Zielonki szlak wiedzie do Strugi przez piękne tereny leśne i liczne wydmy. Wielką atrakcją tego odcinka trasy jest uroczysko i rezerwat Horowe Bagno z kilkoma zbiornikami wodnymi. Bogata roślinność wodna i torfowiska oraz liczne brzozy stwarzają niepowtarzalny krajobraz.

Szlak zielony – „Krajoznawczy szlak przyrody i historii”

Ten malowniczy szlak prawie w całości przebiega przez teren powiatu. Zaczyna się w Sierakowie koło Radzymina i biegnie przez Czarną Strugę, Strugę, Nadmę, Czarną, Kobyłkę, Ossów do Zielonki. Na trasie znajdują się ciekawe obiekty przyrodnicze: rezerwat Łęgi Czarniej Strugi, Puszcza Stupecka i Grabicz oraz wiele okaza-

ych drzew - pomników przyrody. Na szlaku jest również wiele miejsc związanych z naszą historią.

Szlak żółty - „Dolina Liwca”

Szlak tylko w ostatniej części przebiega przez teren powiatu. Jest bardzo malowniczy krajobrazowo. Piękna dolina Liwca od Kamienicyka do Urli z nadrzecznymi skarpmi, ciekawą roślinnością i budownictwem letniskowym zachęca do wędrówki. Można ją zacząć w Rybieniu pod Wyszokowem albo w Kamienicyku. Z Rybienka szlak wiedzie do Skuszewa i dalej piaszczystą drogą wśród pól i lasów do Kamienicyka. Startują aż do Urli w wędrowce towarzyszyć będzie nam kręty, malowniczy Liwec i lasy.

Zielonkowski Zielony Szlak Greenways

„Zielonkowski Zielony Szlak” stanowi lokalną pętlę Bursztynowego Szlaku. Przebiega przez miejsca o dużych walorach historycznych związanych z Powstaniem Kościuszkowskim, Bitwą Warszawską 1920 ("Cudu nad Wisłą"), martyrologią II Wojny Światowej oraz atrakcyjnymi przyrodniczo terenami Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu, rezerwatu Horowe Bagno, zielonkowskich Glimianek i obok wielu pomników przyrody. Szlak pozwala zapoznać się z zabytkami barokowego kościoła Świętej Trójcy w Kobyłce, kaplicy Matki Boskiej Zwycięskiej w Ossowie, neogotyckiego budynku Schroniska dla Nauczycielek w Zielonce. Umożliwia aktywny wypoczynek w otoczeniu bogatego dziedzictwa przyrodniczego i historycznego centrum Mazowsza. Szlak ma długość 48 km.

Baza sportowo-rekreacyjna

Baza sportowo-rekreacyjna pozwala na prawidłowe wykorzystanie walorów naturalnych oraz zapewnić możliwość budowania przede wszystkim oferty turystyki aktywnej. Należą do niej: baseny i kąpieliska, wyposażalnie sprzętu sportowego, sale sportowe, boiska, i inne obiekty (np. korty tenisowe, salony odnowy biologicznej, siłownie, grotty solne, etc.).

Jak zaznaczano wyżej, większość obiektów bazy sportowo-rekreacyjnej służy mieszkańcom regionu, są to na przykład boiska, stadiony, hale sportowe, natomiast większe znaczenie dla odwiedzających i turystów może być usytuowany w mieście miejski ośrodek sportu i rekreacji albo ośrodek sportu, gdzie turysta może przyjść i zapłacić za korzystanie z obiektu.

Najważniejsze obiekty infrastruktury sportowej w powiecie wołomińskim, to:

- Miejska Hala Sportowa, Zielonka;
- Miejskie boisko, Zielonka;
- Kapielnisko na Gliniankach, Zielonka (strzeżone przez ratowników w okresie wakacyjnym);
- Stadion Miejski w Markach;
- Klub Tenisowy w Markach;
- Hala sportowo widowiskowa w Markach;
- Boisko Orlik i Biały Orlik w Markach;
- Stadion Miejski w Tuszcu;
- Boisko wielofunkcyjne Orlik w Tuszcu;
- Lodowisko Biały Orlik w Tuszcu;
- Ogólnodostępna Hala Sportowa w Mokrej Wsi;
- Gminne boisko sportowe w Dąbrówce;
- Boisko sportowe w Strachówce;
- Ośrodek Sportu i Rekreacji „Huragan” w Wołominie, zawierający:
  - o Hala Sportowa (piłka siatkowa, koszykówka),
  - o Bieżnia lekkoatletyczna żużlowa,
  - o Boisko piłkarskie murawa trawiasta,
  - o Boisko treningowe piaszczyste,
  - o Boisko treningowe piaszczyste,
  - o Korty tenisowe (hala – całoroczne),
  - o Korty tenisowe sezonowe,
- Nowoczesna pływalnia miejska Wołomin;
- Lodowisko sezonowe Biały Orlik;

- Tor rowerowy „Dirt Park – Strefa 7”, Wołomin (ogólnodostępny w sezonie wiosna-lato-jesień)
- Stadion sportowy, Ząbki
- Koło Wędkarskie PZW nr 61 w Zielonce;
- Kompleks boisk Orlik prz Zespole Szkół w Zielonce;
- 3 wielofunkcyjne hale sportowe w Ząbkach;
- Stadion sportowy, Kobyłka;
- Hala Sportowo-widowiskowa, Radzymin;
- Boisko Orlik przy Liceum Ogólnokształcącym w Radzyminie;
- Stadnina HJ Hippica Polonia Słupno – Radzymin;
- Boisko sportowe w Ząubicach;
- Boiska Orlik w Klembowie - Ostrówek;
- Boisko Orlik przy ZS w Wołominie;

3.4.4. Infrastruktura społeczna

Infrastruktura społeczna służy przede wszystkim mieszkańcom, ale z punktu widzenia turystów jest gwarancją bezpieczeństwa i wygody. Do najważniejszych jej elementów, z których korzystają turyści należą: zakłady opieki zdrowotnej, apteki, banki i bankomaty oraz stacje benzynowe.

Analizując infrastrukturę społeczną należy stwierdzić, że:

- Na terenie powiatu wołomińskiego funkcjonuje Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej – Szpital Powiatowy w Wołominie. Ponadto działa 31 placówek służby zdrowia.
- Na terenie powiatu funkcjonuje 45 aptek i punktów aptecznych.
- Na terenie powiatu znajduje się Komenda Powiatowa Policji w Wołominie oraz Sekcja Prewencji i Sztabu Policji KPP w Wołominie, natomiast komisariaty policji znajdują się w: Jadowie, Kobyłce, Ząbkach, Tuszcu, Markach, Zielonce i Radzyminie, a posterunki policji w: Dąbrówce i Klembowie.
- Na terenie powiatu znajduje się 35 placówek bankowych zlokalizowanych w głównych miastach i większych miejscowościach: Markach (6), Radzyminie (4), Tuszcu (2), Wołominie (12), Ząbkach (7), Zielonce (4).

- Sprzedaż paliw odbywa się w 35 punktach, z których 15 usytuowanych jest w miastach powiatu, natomiast stacji LPG jest 34.

Wnioski

Cechą dominującą stanu zagospodarowania obszaru objętego projektem jest bardzo mała ilość obiektów oraz nierównomierność zagospodarowania przestrzeni, widoczne przede wszystkim w rozmieszczeniu bazy noclegowej i gastronomicznej. Koncentracja obiektów turystycznych występuje w miastach i większych miejscowościach. Ponadto widoczna jest mała różnorodność obiektów: w bazie noclegowej przeważają hotele i motele, a wśród obiektów gastronomicznych funkcjonują głównie bary i puby. W kontekście walorów kulturowych i możliwości wykorzystania tradycji ludowych, jako niewystarczającą (prawie totalny brak) należy ocenić ilość obiektów gastronomicznych o charakterze regionalnym (wystroj wnętrza, potrawy regionalne, stroje obstugi).

Jeżeli chodzi o infrastrukturę paraturystyczną, jest jej zdecydowanie za mało, w związku, z czym potencjał turystyczny nie jest w pełni wykorzystywany. Bardzo ważnym elementem, również z punktu widzenia integracji obszaru projektowego, są szlaki turystyczne, których ilość jest zdecydowanie za mała.

Co do zagospodarowania w bazę sportowo-rekreacyjną, również pozostawia ono wiele do życzenia? Są to ponadto w większości obiekty budowane w celu zaspokojenia zgłaszanych potrzeb mieszkańców.

Dużo lepiej przedstawia się sytuacja w kontekście zabezpieczenia w infrastrukturę społeczną, choć placówki służby zdrowia, policja, banki i stacje paliw zlokalizowane są głównie w większych miejscowościach powiatu.

3.5. ANALIZA INTERESARIUSZY RYNKU

Turystyka, z uwagi na swoją złożoność i interdyscyplinarny charakter, wymaga zaangażowania ze strony wielu różnych instytucji. Szeroko pojęta odpowiedzialność za jej rozwój spoczywa, więc na bardzo wielu podmiotach, nie tylko na władzach szczebla krajowego, wojewódzkiego, powiatowego i gminnego. Dominującą rolę władz samorządowych jest wyznaczanie kierunków rozwoju turystyki oraz wspieranie różnego rodzaju inicjatyw proturystycznych, a także realizacja projektów turystycznych. Istotną rolę spełniają również organizacje pozarządowe, zrzeszające podmioty

i osoby zainteresowane rozwojem turystyki i poświęcające jej w związku z powyższym wiele uwagi. Są to nie tylko jednostki, sensu stricto, turystyczne, ale również wszelkie instytucje działające w takich obszarach, jak: kultura, sport, rozwój regionalny, etc. Niebagatelną rolę odgrywa ponadto branża turystyczna, która zajmuje się sprzedażą oferty obszaru recepcji turystycznej na rynku, a więc i generowaniem dochodów z tytułu przyjazdu turystów.

Kluczowym jest, aby podane powyżej grupy interesariuszy, czyli samorząd, organizacje pozarządowe i branża współdziałały ze sobą na rzecz budowania regionu przyjaznego turystom, atrakcyjnego dla nich, jak i dla samych mieszkańców.

3.5.1. Samorząd lokalny

Zadania związane z turystyką i należą do władz zarówno na szczeblu powiatu, jak i gminy. Zaangażowanie samorządów w działania związane z turystyką analizowano na dwóch płaszczyznach.

W pierwszej dokonano analizy podstawowego dokumentu planistycznego związanego z rozwojem jednostek samorządu terytorialnego, jakim są lub powinny być strategie rozwoju gmin i powiatu. Zgodnie z metodyką tworzenia strategii rozwoju lokalnego przyjętego przy opracowywaniu tych dokumentów planistycznych przez samorządy istotny jest w niej udział społeczeństwa w opracowaniu celów rozwoju. W analizowanych dokumentach wskazywano na szeroką partycypację społeczną przy ich opracowywaniu. Można, zatem założyć, że cele stawiane do osiągnięcia w tych dokumentach, cieszą się dużym poparciem społecznym. Wcześniej wykazano, że zarówno na poziomie strategicznym, jak i operacyjnym, cele związane z turystyką definiowano, jako bardzo istotne dla rozwoju we wszystkich jednostkach samorządu terytorialnego (zarówno gminy jak i powiat) obszaru objętego projektem.

W drugiej płaszczyźnie przeanalizowano regulariny organizacyjne JST, chcąc w ten sposób zweryfikować sposób wprowadzania w życie zapisów lokalnych strategii. Jedynie w jednym urzędzie gminy Dąbrówka jest wykazane stanowisko w urzędzie gminy, które w zakresie obowiązków ma wyszczególnione turystykę. W wielu znajdując się stanowiska ds. promocji. Ocenę działalności promocyjnej przedstawiono w dalszej części opracowania.

3.5.2. Organizacje pozarządowe

Z punktu widzenia rozwoju turystyki, na obszarze większym niż jedna gmina kluczowym jest funkcjonowanie Lokalnej Organizacji Turystycznej, skupiającej zarówno władze samorządowe, jak i branżę turystyczną, działającej na rzecz rozwoju turystyki.

Do zadań lokalnych organizacji turystycznych wynikających z ustawy należy:

- Promocja turystyczna obszaru ich działania.
- Wspomaganie funkcjonowania i rozwoju informacji turystycznej.
- Inicjowanie, opiniowanie i wspieranie planów rozwoju i modernizacji infrastruktury turystycznej.

Na terenie powiatu istnieje Lokalna Organizacja Turystyczna „Cud nad Wisłą”.

W jej skład wchodzi jedynie organizacje pozarządowe bez udziału samorządów i przedstawicieli branży turystycznej. Brak wsparcia szczególnie samorządów powoduje, że LOT jest mało aktywny.

Co więcej przeprowadzona analiza wskazuje, iż nie funkcjonuje żadna organizacja realizująca zadania związane z turystyką o zasięgu całego powiatu.

Na obszarze projektowym funkcjonuje kilkanaście organizacji pozarządowych o zasięgu lokalnym, które angażują się (mniej lub bardziej aktywnie) w rozwój turystyki lub działań okołoturystycznych. Należą do nich m.in.:

- Dąbrowieckie Stowarzyszenie „Ścieżkami Norwida”
- Stowarzyszenie Mitośników Urli;
- Stowarzyszenie Rozwoju Urli i Okolic;
- Towarzystwo Przyjaciół Miasta Kobyłka;
- Towarzystwo Przyjaciół Marek;
- Towarzystwo Przyjaciół Radzymina;
- Stowarzyszenie Wspierania Inicjatyw Lokalnych „AD FUTURUM”, Mokra Wieś;
- Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Tluszczańskiej;
- Stowarzyszenie Przyjaciół Ossowa;
- Stowarzyszenie Społecznych Opiekunów Przyrody, Wołomin;
- Stowarzyszenie Wiatraki Kultury, Wołomin;
- Towarzystwo Przyjaciół Wołomina;

- Mazowieckie Forum Biznesu, Nauki i Kultury, Zielonka;
- Stowarzyszenie Mitośników Kawalerii im. I Pułku Ułanów Krechowieckich, Kobyłka;
- Towarzystwo Przyjaciół Zielonki;
- Fundacja "Dziedzictwo Nadbużańskie", Kuligów;
- Fundacja „Urle”;
- Stowarzyszenie „INDEKS”, Wołomin;
- Towarzystwo Przyjaciół Wołomina, Wołomin;
- Stowarzyszenie Radzymińskie Forum;
- Stowarzyszenie Rzeczpospolita Norwidowska, Strachówka;
- Stowarzyszenie Kastor, Tuszcz;
- Towarzystwo Przyjaciół Ząbek;
- Lokalna Grupa Działania Równiny Wołomińskiej;
- Lokalna Grupa Działania Zalewu Zegrzyńskiego;
- Lokalna Grupa Rybacka Zalewu Zegrzyńskiego .

3.5.3. Branża turystyczna

Branża turystyczna, jak już wcześniej wspomniano, jest zaangażowana w sprzedaż oferty turystycznej, czy to w formule usług noclegowych, gastronomicznych, czy też gotowych pakietów turystycznych. Innymi słowy odpowiada ona za niezwykle ważny etap rozwoju turystyki na danym obszarze – etap komercjalizacji.

Aktywność jej przedstawicieli we wdrażaniu projektów pro turystycznych oraz współdziałanie z samorządem jest bardzo małe. Warto również zwrócić uwagę na fakt, iż branża jest stosunkowo uboga pod względem jej liczebności. Na terenie powiatu nie ma instytucji, która pełniłaby rolę lokalnego touroperatora, dystrybuującego lokalną ofertę turystyczną. Działające biura podróży swoją działalność skupiają na turystyce wyjazdowej.

3.6. DZIAŁALNOŚĆ INFORMACYJNA I PROMOCYJNA

Rozwój turystyki na terenie powiatu wołomińskiego jest niewątpliwie związany z rozwojem produktów turystycznych, jako dostępnej oferty, skierowanej do konkret-

nych odbiorców. Tym samym równie istotne znaczenie należy przypisać szeregowi działań, zmierzających do poinformowania tych potencjalnych klientów, o tym, że na terenie powiatu istnieje oferta odpowiadająca ich oczekiwaniom. Dotyczy to oczywiście działań promocyjnych i informacyjnych, które w dużym stopniu decydują o sukcesie rynkowym destynacji turystycznej.

W kontekście działalności promocyjnej i marketingowej analizie poddano podstawowe narzędzia marketingowe, znane i używane przez różne obszary oferujące usługi turystyczne. Należą do nich:

Drukowane materiały promocyjno-informacyjne

W tym zakresie sytuacja pozostawia wiele do życzenia. Większość gmin w ogóle nie posiada takich materiałów, a te, które są nie spełniają swoich funkcji, są nieatrakcyjne i nie zawierają informacji przydatnych turystom, a jednocześnie nie przyciągają ich na teren powiatu wołomińskiego. Natomiast wydawane przez powiat materiały nie w pełni spełniają funkcje promocyjne.

Multimedialne materiały promocyjno-informacyjne

Brak jest na terenie powiatu tego typu materiałów.

Informacja Turystyczna

Ogromnym problemem w zakresie działalności informacyjnej i promocyjnej jest brak jednostek świadczących usługi informacyjnej na terenie powiatu wołomińskiego.

Internetowe Portale Turystyczne

Analiza stron internetowych prowadzi do następujących wniosków:

- Stosunkowo najlepsza, z punktu widzenia turysty poszukującego informacji, jest strona internetowa powiatu, która zawiera zakładkę turystyka. Poradnik turysty zawiera następujące kategorie: zabytki, walory geograficzno-przyrodnicze, szlaki turystyki pieszej, szlaki turystyki wodnej, ścieżki rowerowe, wydarzenia kulturalne i artystyczne, hotele, szlak kulturowy w dolinie Liwca, muzea i galerie oraz możliwość wirtualnego zwiedzania, (ale są tam umieszczone jedynie dwa obiekty).
- Strony gminne zawierają informacje na temat walorów i atrakcji, nie ma natomiast w większości zakładek poświęconych turystyce.

System identyfikacji wizualnej

Brak jest również systemu identyfikacji wizualnej oraz oznakowania dróg i atrakcji turystycznych na terenie powiatu, co znacznie utrudnia turystyczne wędrówki i podróże oraz ogranicza dostępność ciekawych miejsc.

Promocja bezpośrednia

W kontekście promocji bezpośredniej sytuacja przedstawia się bardzo niekorzystnie. Uczestnictwo w targach i innych imprezach promocyjnych, organizowanie podróży studyjnych oraz inne imprezy promocyjne należą do rzadkości. Nieprowadzone są również kampanie promocyjne.

Wnioski

Przedstawione powyżej informacje prowadzą niestety do jednoznacznego krótkiego wniosku. Działalność promocyjna i informacyjna praktycznie jest jedną z naj słabszych stron powiatu.

4. ANALIZA SWOT

Przedstawiona poniżej analiza SWOT dotyczy pięciu obszarów priorytetowych:

- produktu turystycznego,
- zasobów ludzkich,
- marketingu,
- przestrzeni turystycznej,
- systemu instytucjonalnego.

Tego typu podejście metodologiczne ma również, jak wskazano we wstępie i metodologii uzasadnienie merytoryczne, ponieważ interdyscyplinarność turystyki wymaga uwzględnienia wielu aspektów w celu osiągnięcia pełnej spójności.

Analiza SWOT prezentuje mocne i słabe powiatu wołomińskiego we wszystkich pięciu obszarach oraz szanse i zagrożenia w ujęciu zbiorczym.

Produkt turystyczny

Mocne strony	Słabe strony
- Potencjał do tworzenia produktów turystycznych:	- Niski stopień wykorzystania potencjału turystycznego do budowania produktów
- Bliskość wielkiego rynku zbytu - Warszawa	- Brak produktów turystycznych

szawy.	<ul style="list-style-type: none"> - Walory naturalne: mikroklimat, wody geotermalne, parki krajobrazowe, rezerwy przyrody, Natura 2000. - Walory kulturowe: zabytkowe obiekty, historia, wydarzenia, inscenizacje historyczne, sławne postaci, twórcy ludowi. - Połączenie zespołów urbanistycznych z przyrodą. - Tereny letniskowe z potencjałem osobowym. - Istnienie turystycznych hitów obszaru, jako podstawy do kreowania zintegrowanych produktów turystycznych. - Zwiększająca się świadomość znaczenia produktów turystycznych oraz metod ich kreacji i wdrażania. - Zwiększająca się świadomość atrakcyjności produktów liniowych i sieciowych oraz kombinowanych, skutkująca próbami ich wdrożenia. 	<ul style="list-style-type: none"> - Brak liderów, koordynatorów w zakresie tworzenia i wdrażania produktów turystycznych. - Mała ilość istniejących, planowanych i wdrażanych produktów turystycznych, integrujących walory całego obszaru. - Brak produktów regionalnych. - Słabe wykorzystanie potencjału do rozwoju agroturystyki.
--------	--	--

Zasoby ludzkie

<ul style="list-style-type: none"> - Liderzy, pasjonaci związani z konkretnymi przedsięwzięciami, pomysłami na turystyczne ożywienie obszaru. - Osoby chętne do podjęcia pracy w turystyce (m.in. w agroturystyce). - Animatorzy kulturalni, sportowi, rekreacyjni. 	<ul style="list-style-type: none"> - Brak informacji o prowadzonych szkoleniach oraz o działaniach samorządów na rzecz rozwoju zasobów ludzkich. - Niewystarczające kwalifikacje kadr samorządowych, branżowych oraz w organizacjach pozarządowych. - Słaba znajomość języków obcych.
--	--

<ul style="list-style-type: none"> - Życzliwi serdeczni i gościnni mieszkańcy. 	<ul style="list-style-type: none"> - Słabe rozumienie specyfiki gospodarki turystycznej, jako źródła dochodów oraz stymulatora rozwoju lokalnego przez potencjalnych przedsiębiorców. - Brak banku kadr, brak badań rynku pracy, potrzeb szkoleniowych.
---	---

Marketing

<ul style="list-style-type: none"> - Niezłe strony internetowe powiatu oraz niektórych gmin, zaopatrzonych w informacje niezbędne turystom. - Istnienie potencjalnych hitów, głównie Bitwa Warszawska, jako wyróżników marketingowych. 	<ul style="list-style-type: none"> - Słabe strony - Brak punktów informacji turystycznej - Brak punktów informacji z całego powiatu. - Słabe strony internetowe większości gmin (brak aktualizacji danych, nieatrakcyjna szata graficzna, słaba intuicyjność stron). - Brak oznakowania miejsc i atrakcji. - Brak spójnego systemu znakowania obiektów turystycznych. - Lokalny zasięg większości imprez. - Brak spójnego kalendarza imprez na poziomie gminnym i powiatowym - Mała ilość materiałów promocyjnych, nieatrakcyjna forma istniejących. - Brak pozytywnych informacji o powiecie – niekorzystny wizerunek powiatu, brak turystycznego wizerunku powiatu. - Znikoma ilość podejmowanych działań marketingowych i promocyjnych (znikoma ilość materiałów promocyjnych oraz gadżetów, brak uczestnictwa w targach turystycznych, brak prowadzonych kam-
--	--

	panii promocyjnych etc.). - Brak badań konsumenckich. - Brak pamiątek lokalnych.
--	--

Przestrzeń turystyczna

Mocne strony	Slabe strony
<ul style="list-style-type: none"> - Warunki przyrodnicze. - Dogodne położenie geograficzne. - Dobra dostępność komunikacyjna głównych ośrodków miejskich powiatu: komunikacja kolejowa, komunikacja autobusowa prywatna. - Atrakcyjne tereny rekreacyjno-wypoczynkowe o wysokich walorach przyrodniczych (w tym również obszary chronione). 	<ul style="list-style-type: none"> - Nienajlepszy stan dużej liczby dróg. - Niewystarczająca ilość poboczy i przy-stanków, dróg i ścieżek rowerowych. - Słabe skomunikowanie wewnętrzne ob-szaru, niski stopień dostępności atrakcji turystycznych. - Mała ilość oznakowanych ścieżek i szlaków rowerowych. - Mała liczba parkingów. - Brak pól namiotowych, kempingów. - Zbyt mała ilość rozbudowanej i ogólno-dostępnej infrastruktury rekreacyjnej, sportowej. - Niewystarczająca ilość infrastruktury tu-rystycznej na terenach wiejskich i niska, jakość istniejącej. - Słaby stan ochrony środowiska: zanie-czyszczono lasy, dzikie wysypiska śmie-ci, niedostateczna infrastruktura technicz-na. - Niedostateczna dbałość o estetykę i czy- stość przetrzeźni. - Brak świadomości ekologicznej miesz-kańców. - Brak świadomości estetycznej w bu-

	downictwie. - Niewykorzystywanie starych zabudo-wań – potencjalnych atrakcji.
--	--

System instytucjonalny

Mocne strony	Slabe strony
<ul style="list-style-type: none"> - Istnienie organizacji pozarządowych. - Istnienie Lokalnej Organizacji Tury-stycznej „Cud nad Wisłą”. - Wsparcie ze strony władz samorządo-wych dla organizacji pozarządowych. - Istnienie Lokalnych Grup Działania i Lokalnej Grupy Rybackiej. - Proturystyczne zapisy w dokumentach strategicznych (Strategie rozwoju i Planu Rozwoju Lokalnego). 	<ul style="list-style-type: none"> - Brak integracji, wspólnych działań sa-morządów. - Niski priorytet turystyki w działaniach samorządów lokalnych, co skutkuje ma-łym wsparciem organizacji pozarządo-wych oraz innych podmiotów działają-cych na rzecz rozwoju turystyki. - Słaba współpraca samorządów z organi-zacjami pozarządowymi. - Brak integracji i rozproszenie branży. - Niewystarczający potencjał kadrowy i finansowy organizacji pozarządowych. - Brak przepływu informacji i współpracy pomiędzy trzema sektorami. - Brak skoordynowanych działań z zakre-su turystyki. - Brak potencjału kadrowego w samorzą-dach. - Brak wspólnych projektów turystycz-nych i ich realizacji. - Brak współpracy pomiędzy samorząda-mi na rzecz rozwoju turystyki. - Brak świadomości wśród przedsiębior-ców o społecznej odpowiedzialności biz-nesu. - Łączenie wielu zadań i obowiązków

	<p>w komórkach organizacyjnych (w starostwach powiatowych, urzędach miast i gmin) odpowiedzialnych za rozwój turystyki i promocję lub brak osób zajmujących się tymi zagadnieniami</p> <ul style="list-style-type: none"> - Brak realizowanych projektów w formie PPP.
--	---

	<p>nia z międzynarodowych wzorców.</p> <ul style="list-style-type: none"> -Wzrost znaczenia regionalizmu, odrębności kulturowych, twórczości ludowej (swoistego rodzaju powrót do korzeni). - Organizacja silnego zaplecza turystycznego (współpraca trzech sektorów).
--	--

Szanse	Zagrożenia
<ul style="list-style-type: none"> - Integracja obszaru, tworzenie wspólnych produktów turystycznych, równomierne rozłożenie ruchu turystycznego. - Wykorzystanie funduszy unijnych na turystykę, szczególnie na rozwój zasobów ludzkich. -Wykorzystanie położenia geograficznego. - Trendy obserwowane na rynku turystycznym (moda na zdrowie, ciszę i spokój, poznawanie nowych regionów). - Tendencje w turystyce - rosnąca aktywność turystyczna, wzrost zainteresowania Europą Środkową i Wschodnią, jako celu podróży, wzrost zainteresowania, aktywnym wypoczynkiem i agroturystyką -wzmożony popyt na wyjazdy weekendowe, rozwój turystyki rodzinnej, wyjazdy indywidualne. -Zrównoważony rozwój całego obszaru. -Globalizacja gospodarki światowej – transfer know-how, możliwość korzystania 	<ul style="list-style-type: none"> - Konieczność prefinansowania projektów unijnych. - Brak poczucia bezpieczeństwa w skali globalnej i lokalnej. - Niski poziom dochodów przeciętnej polskiej rodziny – niski poziom wydatków na cele turystyczne. - Migracja młodych, zdolnych ludzi za granicę. - Konkurencja ze strony turystycznych regionów i subregionów w Polsce. - Niekorzystne tendencje w turystyce przyjazdowej i turystyce krajowej. - Niekorzystny stereotyp obszaru.

Podsumowanie

Przeprowadzona diagnoza powiatu wołomińskiego w kontekście rozwoju turystyki pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

1. Do głównych potencjałów powiatu wołomińskiego należy zaliczyć: dogodne położenie geograficzne w szczególności w pobliżu aglomeracji warszawskiej, walory przyrodnicze i krajobrazowe, w szczególności doliny rzeczne (Bug, Liwiec), ciekawe okazy fauny i flory, obszary chronione oraz walory antropogeniczne w postaci wydarzeń historycznych (szczególnie bitew) oraz ciekawych obiektów architektonicznych (sakralnych i świeckich).
2. Potencjał ten pozwala w największym stopniu na rozwój następujących form turystyki: turystyki aktywnej (wodnej, pieszej, konnej, rowerowej), turystyki hobbystycznej, turystyki przyrodniczo-krajoznawczej, turystyki wiejskiej i agroturystyki, turystyki motywacyjnej i integracyjnej oraz turystyki weekendowej. W kontekście kryterium geograficznego do głównych odbiorców oferty powiatu wołomińskiego należy zaliczyć mieszkańców aglomeracji warszawskiej oraz województwa mazowieckiego oraz w mniejszym stopniu województw ościennych.
3. Rozwój turystyki w powiecie wołomińskim wymaga podjęcia następujących działań:
  - Pobudzenia aktywności społeczeństwa do podejmowania inicjatyw oraz do wspólnego działania (realizowanie wspólnych projektów)

- *Prowadzenia wspólnej polityki marketingowej i wspólnej promocji obszaru (m.in. kreacja wizerunku, publikacja materiałów, oznakowanie, informacja turystyczna)*
- *Przygotowania profesjonalnych kadr planujących, zarządzających oraz obsługujących ruch turystyczny*
- *Prowadzenia polityki przestrzennej, uwzględniającej potrzeby środowiska oraz ruchu turystycznego.*

Kluczową zaś kwestią oraz warunkiem koniecznym rozwoju turystyki na terenie powiatu wołomińskiego jest wykreowanie produktów turystycznych, bazujących na potencjale lokalnym, skierowanych do precyzyjnie zdefiniowanych segmentów odbiorców. Mimo, że obszar nie jest postrzegany, jako typowa turystyczna destynacja, to posiada potencjał do kreacji produktów turystycznych, które mogą być unikalne i wyjątkowe. Do takich niewątpliwie należy dziedzictwo historyczne powiatu, a w szczególności jego tradycje niepodległościowe, a także znane postaci związane z obszarem. Precyzyjne określenie możliwości do wdrożenia produktów turystycznych jest pierwszym krokiem na drodze turystycznego sukcesu powiatu.

*W tym kontekście kierunki rozwoju turystyki w powiecie wołomińskim powinny się wpisywać w hasła: **PRODUKT- PROMOCJA – PARTNERSTWO.***

Wykaz tabel

1. Podział powiatu wołomińskiego na jednostki terytorialne	42
2. Dane klimatyczne powiatu wołomińskiego	51
3. Użytki ekologiczne na terenie powiatu wołomińskiego	69
4. Historyczne walory turystyczne	84
5. Postacie historyczne związane z powiatem wołomińskim	91
6. Kultura na obszarze projektowym – instytucje	97
7. Najważniejsze imprezy kulturalne	99
8. Prognoza wzrostu natężenia ruchu do roku 2020 w województwie Mazowieckim na drogach krajowych i międzynarodowych	102
9. Drogi publiczne w powiecie wołomińskim	103
10. Ilość obiektów bazy noclegowej w poszczególnych gminach z uwzględnieniem kategorii obiektów.	105
11. Baza gastronomiczna na obszarze objętym projektem	107